

לחקר המקורות של ס' חמדת ימים

מאת ישעיה תשבי

א. פתרון חדש ב"תעלומת ספר" ושוברו בצדו

ס' חמדת ימים יצא לאור באיזמיר בשנות תצ"א—תצ"ב בעילום שמו של המחבר. כספר שנמסר בכתב־יד אנונימי בלוי לידי המהדיר ר' יעקב אלגאזי בהיותו בגליל העליון בארץ־ישראל, ושנים מעטות לאחר הופעתו עורר ר' יעקב עמדין קטרוג חריף, שהספר נועד להפיץ את המינות השבתאית במעטה של חסידות מופלגת. עמדין ייחס את הספר לנתן העזתי, נביאה של התנועה השבתאית, על סמך פיוטים שבו, ששמו של נתן רשום בראשי חרוזיהם¹. מאז התנהל ויכוח קשה וממושך על אופי הספר ומחברו, ערעורו של עמדין נתקבל ביהדות האשכנזית ובלם את השפעתו של "חמדת ימים", ואילו בארצות המזרח זכה להערצה ולהשפעה עצומה.

רוב החוקרים, שעסקו בבירור הספר, הסכימו לדעתו של עמדין ואף ניסו לחזק אותה בראיות נוספות, אבל לא ערכו חקירה יסודית ומקיפה. המקובל הירושלמי ר' מנחם מענכין היילפרין היה הראשון, שלא הסתפק בהתרשמות לפי סימנים בודדים, אלא ניגש מתוך עיון מקיף לדיון על הבעיות הכרוכות בספר². בדיונו הגיע למסקנות, שהמחבר אינו נתן העזתי וזמן חיבורו של הספר הוא אחרי תנ"ד, היינו למעלה מארבע עשרה שנה אחרי מותו של נתן העזתי (בשנת ת"מ), ואף העלה שאין בספר שמץ דופי של מינות שבתאית. היילפרין הצליח לבטל את ההשערה, שהמחבר הוא נתן העזתי, אבל לא הביא ראיות מוכיחות לזמן החיבור. בשאלת הזיקה לשבתאות סילק קצת טעויות של עמדין והחולכים בעקבותיו, אבל לגבי הטענות העיקריות נאחזו בתירוצים דחוקים ונסתבך בשיבושים, מתוך מגמה אפולורי גיטית ומחוסר בקיאות בעניני השבתאות. לשאלת מיהותו של המחבר לא ניסה כלל להציע פתרון, ובעית האנונימיות נשארה חידה מפליאה ומרגיזה, שהרי המחבר מעיד על עצמו ומספר על פעולותיו במקומות רבים בספר.

כעת מונח לפנינו מחקר מסועף של אברהם יערי, המגיש פתרון מוחלט לכל מסכת

1. על המגמה השבתאית שבספר עמד עמדין בראשונה בס' בירת מגדל עז (אלטונא, תק"ח), חלק בית מדות, סוף עליית יחוד המעשה, אבל רק בס' תורת הקנאות [אלטונא, תקי"ב], דף ע"א ע"ב, התחיל ליחס אותו לנתן העזתי. האשמה, שהמחבר הסוה כוונה את המינות בחסידות מסולפת, הובעה בהבלטה בהערותו של עמדין בס' קיצור ציצת נובל צבי [אלטונא, חש"ד], דף נ"ח ע"ב. שלושת הפיוטים של נתן העזתי, שעמדן הסתמך עליהם, מובאים ב"חמדת ימים", ח"ג, ניסן, פ"ו, דף כ"ב ע"ב—ע"ג; שם, ז' של פסח, פ"א, דף מ"ו ע"א—ע"ב; שם, שבועות, פ"ב, דף נ"ג ע"ג—ע"ד. (מראיה המקום בכל הבאותי הם עפ"י מהדורת [ויניציאה] תקכ"ג, בציון של ארבע עמודות, ולשם עיון במהדורות אחרות ציינתי גם את המדורים והפרקים).

2. ס' כבוד חכמים לר' מנחם מענכין היילפרין (ירושלים, חש"ד [תרנ"ו]); שם, חש"ד [אחרי תרס"ג]. הציונים לחלן הם עפ"י המהדורה השניה.

הבעיות הללו בספרו "תעלומת ספר" (ירושלים, תשי"ד). לפי דעתו המחבר הוא ר' בנימין הלוי, מגדולי המקובלים בצפת במאה הי"ז, שפעל להפצתה של קבלת האר"י במסעיו באירופה ובארצות המזרח. הספר נתחבר, ועכ"פ נסתכם חיבורו, בשנות תכ"ט–ת"ל. באותו זמן היה המחבר ר' בנימין הלוי, שנפטר בשנת תל"ב, זקן מופלג כבן 87, ולפחות בן 77.³ גם לשאלת יחסו של "חמדת ימים" לשבתאות ניתנת בספרו של יערי תשובה מוחלטת. אין בספר אף שמץ של מגמה שבתאית, אם כי הוא חדור להט הגאולה. אדרבה, הספר נכתב כתגובה לכשלונה של השבתאות בהמרתו של שבתי צבי, מתוך מטרה לעקור את היאוש, שנשתרר בעם באכזבתו מהמרת המשיח המדומה, ולחזק את התקוה לגאולה קרובה עלידי המשיח האמיתי.⁴

אפשר לסכם את ההוכחות העיקריות של יערי למחברותו של ר' בנימין הלוי בשלושה ענינים: (א) קביעת שנת תל"ט כ *terminus ad quem* לחיבור הספר עפ"י מקורות, שלדעתו של יערי שאבו מכ"י של "חמדת ימים", ואפילו מוכח מהם, שהמחבר כבר לא היה בחיים באותה שנה.⁵ (ב) התאמת העדויות האישיות של בעל "חמדת ימים" על חייו ופעולותיו לידיעותינו על ר' בנימין הלוי.⁶ (ג) התאמת דמותו של מורה המחבר, כפי שהיא מצטיירת מתוך מאמרים רבים המובאים בשמו בספר, לדמותו של ר' חייא רופא (נפטר בשנת שע"ז), מורו של ר' בנימין הלוי.⁷

בעוד שבפתרונה של בעית המחבר מדבר יערי בבטחון גמור ומבסס אותו על שורה ארוכה של מסקנות, הנראות לכאורה כחוליות מוצקות בשלשלת, הרי שלילת זיקתו של הספר לשבתאות מובעת בשפה רפה, ואפילו לפי דבריו ניכר, שטענותיו קלושות מאוד. הראיות לשבתאותו של הספר נדחות בנוסח סתמי-כללי, ללא בירור ובחינתן, ההקבלות בין כתבי נתן העזתי ומסורות בשמו לבין מאמרי "חמדת ימים" מסולקות בהשערה, שנתן העזתי קיבל מר' בנימין הלוי, ואילו להבאת פיוטיו של נתן העזתי בספר, בהעלמה מכוונת ובלשון של הערצה בכינוי "אחד קדוש מדבר", אין יערי מנסה כלל להציע תירוץ מתקבל על הדעת.⁸

אילו פתרוננו של יערי לשאלת מיהותו של המחבר היה נכון, מן הראוי היה לברך עליו ולקבל אותו כתגלית חשובה ביותר בחקר הספרות העברית. לא זו בלבד, שפתרון זה מפזר את התעלומה ומחזיר אבידה לבעליה, אלא לאורו מופיע "חמדת ימים" כתולדה

3. תעלומת ספר, עמ' 50, 62–63.

4. שם, עמ' 76–80.

5. שם, עמ' 17–22.

6. שם, עמ' 51–63.

7. שם, עמ' 30–35, 62–63, 66.

8. שם, עמ' 76–80. במאמר זה לא ארחיב את הדיבור על אופיו השבתאי של הספר, שהעליתי ראיות נוספות לביסוסו, משום שברצוני לדון עליו במחקר מיוחד.

ישירה של התעוררות הכבירה בצפת במאות הט"ז והי"ז, ובצדק אפשר היה לומר, כלשונו של יערי בסיום דיונו על בעית המחבר, ש"ספר 'חמדת ימים' היא ההענקה הגדולה ביותר, שהעניקה ארץ-ישראל לגולה בדורות האחרונים"⁹.

דא עקא, שהפתרון היפה מופרך מעיקרו. הנחותיו ומסקנותיו החשובות של יערי, שטרח עליהן הרבה, מתערערות אחת-אחת בבדיקתן הביקורתית. בדיוני פטור אני מלעמוד על טעויותיו המרובות בשיטת החקירה ובשיקול הדעת ועל מערכת השיבושים הכרוכה בזיהוי של בעל "חמדת ימים", שלפי עדויותיו הברורות היה איש-ירושלים, עם ר' בנימין הלוי איש-צפת, שרק זמן-מה שהה בירושלים. דברים אלה וכל הכרוך בהם נתבררו ע"י ג. שלום בביקורתו המדוקדקת על ספרו של יערי¹⁰. מעיקרו אין מאמרי מכוון לפולמוס בפתרונו של יערי, אלא לבירורן של בעיות "חמדת ימים" לפי תוצאות חקירתי במשך שנים. לפיכך לא אתווכח עם יערי במישרין אלא על היסוד הראשון בסדרת הוכחותיו, היינו על קביעת גבולי הזמן לחיבור הספר, משום שמכל העינים שב"תעלומת ספר" ענין זה בלבד הוא בעל חשיבות לעצם הבעיה. כמובן, משאוכיח בטלותו של היסוד הראשון במחקרו של יערי ואגיע למסקנה בטוחה, שהספר נתחבר שנים רבות אחרי תל"ט, ממילא יתבטל זיהוי המחבר עם ר' בנימין הלוי, שכאמור נפטר בשנת תל"ב.

בתחילת דיונו על זמן החיבור מביא יערי שני מאמרים מ"חמדת ימים", שגילה בהם רמזים לגזירות ת"ח ומצא את מקורם בהקדמת "זרע ברך" תנינא (אמשטרדם, תכ"ב) לר' ברכיה בירך מקראקא¹¹. במאמר הראשון¹² מתוארת הדרשנות בדרך הפלפול כסיבת ההריגות באשכנז, ואילו במאמר השני¹³ נתלות הפורענויות שהיו במלכות פולין בעוונות של חילול שבת.

יערי ציין את ההקבלות כהוכחה לכך, ש"חמדת ימים" לא נתחבר לפני שנת ת"ח, ואף לא לפני תכ"ב, שנת הופעתו של "זרע ברך". לענין זה ההוכחות הן שלא לצורך, שהרי יערי עצמו כבר עמד קודם¹⁴ על הבאתם של שלושה פיוטים מנתן העזתי בספר, ולפיכך שום בר-דעת לא יוכל להניח קדימתו לשנת ת"ח או תכ"ב. אך להקבלות אלו נודעת חשיבות מבחינות אחרות, ואילו יערי היה מברר אותן ביתר העמקה היה מוצא בהן סימנים ברורים לערעור הנחותיו.

ההקבלה הראשונה מורה, שבעל "חמדת ימים" העתיק מאמרים בהעלמת מקורם והשתמש בהם כמין חומר, ברצותו קיצרם וברצותו הרחיבם, ואף טישטש במכוון את המקור. במקום

9. שם, עמ' 80.

10. ג. שלום, והתעלומה בעינה עומדת ("בחינות", תשס"ו, חוברת 8, עמ' 79—95).

11. תעלומת ספר, עמ' 15—17.

12. חמדת ימים, ח"ג, שבועות, פ"א, דף נ' ע"ב.

13. שם, ח"א, שבת, פט"ו, דף צ"ג ע"ד.

14. תעלומת ספר, עמ' 11—12.

התחלת המאמר ב"זרע ברך" בלשון "ומכאן תוכחה" נאמר ב"חמדת ימים": "וכמה צווחות קמאי דקמאי", ובהמשך הוחלף לשון המקור "ובעינינו ראינו" בציון: "והעידו רבנן סבוראי מחכמי אשכנז", כאילו עדות זו אינה לקוחה מאותו מקור, שבו מצא "צווחות קמאי דקמאי". באופן שימוש כזה במקורות סמויים מתגלה קו יסודי ברקמת חיבורו של "חמדת ימים", שרובו אינו אלא ילקוט מעובד בהשמטות ותוספות כפי שיתברר עוד בהרחבה. אילו יערי היה שם לב לסימן הזה שבהקבלה לא היה נחפז להניח קדימתו של "חמדת ימים" בשאר ההקבלות שעמד עליהן¹⁵, ולא היה מסיק מהן מסקנות לחיזוק הנחתו, שתורת המחבר היתה נפוצה בכתב ובעל־פה והשאירה עקבותיה בספרות לפני הדפסת הספר, אלא צריך היה להפוך את השיטה ולראות במאמרים המקבילים מקורותיו של "חמדת ימים".

פליאה גדולה מזו, שיערי עבר בשתיקה על הציון "קמאי דקמאי" שב"חמדת ימים". ציון זה נמצא גם במאמר השני¹⁶: "ואין ספק שהשמדו' והחרבונות שהיה במלכות פולין היה על עון חילול שבתו' שהיה שם, כאשר צווחו עליה' קמאי דקמאי", אבל מכיון שנעלמה מיערי משמעותה של לשון זו, השמיט את הסיום בהבאת המשפט. והרי לשיטתו, שבעל "חמדת ימים" הוא ר' בנימין הלוי, מעורר ציון זה תמיהה רבה. היתכן שהמקובל הישיש מצפת כינה "קמאי דקמאי" לר' ברכיה בירך מקראקא, בן דורו הצעיר ממנו? עצם המאורע של גזירות ת"ה, שבמאמרים אלה מובעת תגובה עליהן, לא נתרחש בזמנם של "קמאי דקמאי" לגבי ר' בנימין הלוי, שלפי מסקנותיו של יערי היה אז לפחות כבן ששים. ואף הדרשנים המפולפלים, שהגזירות נתלות בהם, מכונים ב"זרע ברך": "שקרנים אשר מקרוב באו", כלומר תופעה שנתחדשה בזמנו, אלא שגם ציון זה הושמט בהבאתו של יערי, ולכן אין התמיהה בולטת למדי בנוסח ההקבלה אצלו.

ואחרון אחרון: שני המאמרים לא הועתקו ב"חמדת ימים" ממקורם הראשון, הקדמת "זרע ברך", אלא מכלי שני. ושוב פליאה גדולה היא כיצד לא הרגיש יערי בכך, שהרי מקורו הישיר של "חמדת ימים" הוא בספרים המובאים הרבה במחקרו, בכתבי המוכיח ר' יהודה ליב פוחוויצר.

המאמר הראשון מובא בשם "זרע ברך" בשני ספרים של פוחוויצר, בס' דרך חכמה¹⁷ (פרנקפורט דאודר, תמ"ג) ובס' דברי חכמים¹⁸ (חמ"ד, תנ"ב—תנ"ג). שתי ראיות ברורות מוכיחות, שבעל "חמדת ימים" העתיק מפוחוויצר.

א) לפני התוכחה בגנות הדרשנים מובאים ב"חמדת ימים" מאמרי הזוהר, רח"ו והאר"י על תלמוד תורה לשמה ושלא לשמה. מאמרים אלה, שרק אחד מהם מזוהר בראשית מובא

15. שם, עמ' 74 (ר' יעקב צמח), עמ' 67—68 (ר' נתן שפירא), עמ' 68—75 (ר' משה זכות), עמ' 78—79 (נתן העזתי), עמ' 21—22 (ר' צבי אשכנזי), עמ' 17—21 (ר' יהודה ליב פוחוויצר).

16. חמדת ימים, ח"א, שבת, פט"ו, דף צ"ג ע"ד.

17. נתיב ט', נתיב תלמוד תורה, דף כ"ה ע"א.

18. ח"א דעת חכמה, שער העבודה פ"ה, דף מ"ג ע"ג.

בהקדמת "זרע ברך", נמצאים באותה סמיכות פרשיות בספרי פוחיוצר. בעל "חמדת ימים" העתיק כדרכו בקצת שינויים ובתוספות והשמטות, אבל הביא גם משפט קצר של פוחיוצר, המסמך מאמר האר"י למאמר הזוהר, אלא שהעתיקו כאילו היה המשך המאמר בשם האר"י. אביא קטעים אחדים להדגמת ההקבלה.

חמדת ימים

ח"ג, שבועות, פ"א, דף נ' ע"א—ע"ב: "והיינו שמגלין לו [ללומד תורה לשמה] רזי תורה... כמ"ש בזוהר ובתקונים וז"ל ורוח אלהי מרחפ... הה"ד רוח הולך ולא ישוב ע"כ... לא כן אשר בחשיכה יתהלכו והתורה נעשית קרדום לחתוך... ורואה פחיתותו וחסר רוגו, וכמו שהאר"י בכל זה מהרח"ו זלה"ה בהקדמת ספריו. וכתב הרב זלה"ה כי מי שקורא בתור' לשמ' בלי שום פניה... ואינו נאמן בכל דבריו. ועל ידי זה בורא שוא וגורם כמה רעות בעול', כמ"ש בזוהר בראשית ז"ל ת"ח שהוא מחדש מילין דלא ידע על בוריהו... ועל דא כתיב כי רבים חללי' הפיל' וכו'. וכמה צוחות קמאי דקמאי על כת הדרשני' אשר נהגו לשנות פשט הכתוב...".

דברי חכמים

ח"א דעת חכמה, שער העבודה פ"ה, דף מ"ג ע"ב—ע"ג: גם ע"י זה [תלמוד תורה לשמה] יכול לזכות ללימוד רזי תורה, כמ"ש בהקדמת עץ חיים וז"ל... ולבי דוי מאמר א' בתיקונים וז"ל ורוח אלהים מרחפת... הה"ד רוח הולך ולא ישוב עכ"ל... ובפרט בומנינו זה אשר בער"ה התורה נעשית קורדום לחתוך... ורואה פחיתותו וחסרוננו עכ"ל... כמ"ש האר"י וז"ל מי שקורא בתורה לשמה בלי שום פניה... ואינו נאמן בכל דבריו עכ"ל. ועי' בורא רקיע שוא וגורם כמה רעות בעולם, כמ"ש זוהר בראשית וז"ל ת"ח שהוא דלא אריח אורחי דאורייתא ומחדש מילין דלא ידע על בוריהו... וע"ד כתיב כי רבים חללים הפילה... (וז"ל זרע ברך ומאמר זה תוכחה לדרשנים שקרנים אשר מקרוב באו ובאים לשנות העניינים...).

(ב) המאמר מ"זרע ברך" מובא אצל פוחיוצר בהשמטות, כפי שהוא מציין בסופו "עכ"ל בקוצר", והקטעים שהושמטו חסרים גם ב"חמדת ימים". גם שינוי נוסח קל מעיד בבירור, שההעתקה היא מפוחיוצר. לשון "זרע ברך"¹⁹: "אבל סיבה גדולה היא לימוד זה שנתנו כח לאיש תהפוכות", ואילו ב"חמדת ימים" ובכתבי פוחיוצר כתוב: "ואין זה כי אם שעל ידי לימוד הזה נתנו כח לאיש תהפוכות".

בהשוואה מדוקדקת ניכר, שבעל "חמדת ימים" העתיק מ"דברי חכמים", ספרו המאוחר של פוחיוצר. ב"דרך חכמה" מובאים מאמרי האר"י "זרע ברך" ביתר הרחבה מאשר ב"חמדת ימים" וב"דברי חכמים", ואילו המאמר מתיקוני הזוהר נזכר שם ברמיזה בלבד. גם המאמר השני על חילול שבת מובא בשני ספריו הנ"ל של פוחיוצר בשם "זרע ברך"²⁰, ואף כאן מתברר מהשוואת הנוסח, שמקורו האמיתי של "חמדת ימים" הוא פוחיוצר.

19. הבאותי מ"זרע ברך" הן עפ"י דפ' אמשטרדם, ת"צ.

20. דרך חכמה, נתיב ה', נתיב השבת, דף י"ז ע"ד; דברי חכמים, ח"א דעת חכמה, שער השבת פי"ד, דף י"ד ע"ד.

זרע ברך	חמדת ימים	דברי חכמים
הקדמה: "ואף גם דבלא זאת נמי יש במה לתלות במכשולו" גדולות שהיתה במדינתו ברוב הקהלות הן בענין חילול שבתות...".	ח"א, שבת, פט"ו, דף צ"ג ע"ד: "ואין ספק שהשמד' והחרבנות שהיה במלכות פו' ל'ן היה על עון חילול שבתו' שהיה שם".	ח"א דעת חכמה, שער השבת פי"ד, דף י"ד ע"ד: "ובזרע ברך חדש בהקדמה תולה ההריגות והחרובן שהיה במל' כות פולין בכמה חטאים וא' מהם הוא על חילול שבתות".

אכן בנידון זה אין צורך בדקדוקים פילולוגיים, כי כל תוכחת "חמדת ימים" על חילול שבת שלפני הקטע מ"זרע ברך", וכן הפיסקה שלאחריו²¹, מועתקות כמעט מלה במלה מפחוויצר, בחילופי סדר ובקצת שינויים מכוונים. הקבלה זו מאלפת מאוד, ועוד אדון עליה במקום אחר.

מקורו של "חמדת ימים" הוא שוב "דברי חכמים"²² ולא "דרך חכמה", ששם נמצאת רק מקצתה של התוכחה בנוסח שונה.

נמצאנו למדים, שהבאתן של לשונות "זרע ברך" ב"חמדת ימים" חשובה לאין ערוך מן המסקנות המיתרות, שיערי הסיק ממנה. היא מוכיחה, ש"חמדת ימים" נתחבר אחרי תנ"ג, שנת הופעתו של "דברי חכמים", כלומר למעלה מעשרים שנה אחרי מותו של ר' בנימין הלוי.

במסקנה זו כבר נהרס כל בנינו של יערי, וממילא בטלות הוכחותיו ל־*terminus ad quem*, שכולן בנויות על הקבלות בין "חמדת ימים" לבין כתבי רי"ל פוחוויצר, מתוך הנחה מוטעית, שההקבלות מורות על קדימתו של "חמדת ימים". אך הן לביקורת שיטתו של יערי והן לחקירת טיבו של "חמדת ימים" נודעת חשיבות לבירור המאמרים המקבילים. לפיכך אבדוק אחת־אחת ארבע הקבלותיו של יערי. שלוש הראשונות מובאות ללמד על קדימת חיבורו של "חמדת ימים" לשנת תמ"א, והרביעית מוכיחה כביכול, שהספר נשלם ונפוץ לפני שנת תל"ט.

המאמר הראשון²³ מדבר בגנותם של פסקי בעלי בתים, ובתוכו משולבת פיסקה בלשון "ומורי כתב בפסקיו וקרא תגר על פסקי בעלי בתים". ש. אסף²⁴ מצא הקבלה למאמר כולו בס' קנה חכמה²⁵ (פפד"א, תמ"א) לרי"ל פוחוויצר, אלא שבמקום "ומורי כתב בפסקיו" נאמר שם "ומ"כ בשם חכם א". אסף התלבט בשאלת הקדימה, אבל נטה להכריע לטובת מקוריותו של "חמדת ימים", משום שהציון "מורי" כנגד "חכם א" מראה

21. חמדת ימים, ח"א, שבת, פט"ו, דף צ"ג ע"ב—צ"ד ע"א.

22. ח"א דעת חכמה, שער השבת פי"ד, דף י"ד ע"ג—ט"ו ע"א.

23. חמדת ימים, ח"ב, יום טוב, פ"ד, דף ל"ה ע"ב.

24. בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד (ירושלם, תרפ"ד), עמ' 141—142.

25. דרוש הדינים, דף כ"ה ע"ד—כ"ו ע"א.

על ראשונות. יערי הלך בעקבותיו של אסף מטעמו, אלא שהחליף שמא בברי והביא את ההקבלה כהוכחה לשימוש של פוחויצר בכתב־יד של "חמדת ימים"²⁶.

האמת היא, שבעל "חמדת ימים" העתיק את כל המאמר מפוחויצר, בהחלפת החכם האנונימי ל"מורי", דבר מצוי בתהליכי העתקותיו. הרי בהמשך מביא פוחויצר מאמר בגנות הדיינים הנוטלים שכר בלשון "וגם בכת"י החכם הנ"ל ז"ל", ולאחר מכן מאמר אין כל זכר ב"חמדת ימים" לא בשם "מורי" ולא בסתם. משמע, שפוחויצר ציטט מכ"י שהיה לפניו והסתמך עליו בשני ענינים, ואילו בעל "חמדת ימים" העתיק את דבריו של פוחויצר בצירוף ראיתו מכתב־היד של החכם האנונימי בענין של פסקי בעלי בתים בלבד. קדימתו של פוחויצר מוכחת גם מכך, שקודם למאמר זה ואחריו מובלעות ב"חמדת ימים" כמה לשונות²⁷, הנמצאות ב"קנה חכמה" במקומות אחרים²⁸.

אולם אסף יערי לא ציינו את ההקבלה הנכונה. בבדיקתי נתברר, שמאמרו של "חמדת ימים" מתאים מלה במלה לנוסחו המאוחר של פוחויצר ב"דברי חכמים"²⁹, חוץ משינויים מכוונים כגון "מורי" במקום "חכם א'", בעוד שב"קנה חכמה" יש חילופי נוסח חשובים. אביא שלושה קטעים מובהקים. הקטע השלישי הוא מסיום המאמר החסר בהבאתו של יערי, כנראה משום שב"קנה חכמה" אינו בא כהמשך רצוף, ואף מזה ניכר, שהמקור הוא ב"דברי חכמים".

דברי חכמים	חמדת ימים	קנה חכמה
(1) "ומכת זה המנהג ברוב תפוצות ישראל לעשות פרנסים ומנהיגים".	"ומזה נשתרבה המנהג ברוב תפוצות ישראל למנות פרנסים ומנהיגים".	"ומכה זה הנהיגו שיהיו בכל עיר פרנסי ומנהיגי הקהילה".
(2) "ובסי' ח' (רמ"א חו"מ) ז"ל עיירות שאין בהם חכמים הר"אויים להיות דיינים".	"וכן כתבו הפוסקים ז"ל עיי' רות שאין בהם חכמים הראויים להיות דיינים".	(ללא מקור): "גם יש עיירות שאין ביניהם בעלי תורה".
(3) "ולא לדון בלי טעם רק כאות נפשם, ומכ"ש חלילה ולחלילה לעבור על דברי תורה".	"ולא לדון בלי טעם כאות נפש, ומכל שכן חלילה וחלילה לעבור על דברי תורה".	"ולא לדון בלי טעם, ואז יהי' ה' עמהם ויכוונו לדין האמת".

ברור, שלא פוחויצר העתיק מ"חמדת ימים", קודם בשינויים ואחר־כך בדיוק, כהגיגונו

26. תעלומת ספר, עמ' 18, 20—21. ודוק בלשונו של יערי, עמ' 21, הערה 12, בהשוואה לדברי אסף.
27. חמדת ימים, ח"ב, יום טוב, פ"ד, דף ל"ז ע"ד—ל"ח ע"א. ל"ח ע"ג—ע"ד, במאמרים על דרכי התוכחה והנהגת העדה.

28. דרוש הערבות, דף ח' ע"ג, ט' ע"א, ע"ג—ע"ד.

29. ח"א דעת חכמה, שער העבודה פי"א, דף מ"ט ע"ג. גם לשונות פוחויצר שב"חמדת ימים" על דרכי התוכחה והנהגת העדה חוזרים ונשנים שם דף מ"ז ע"ב, מ"ז ע"ד—מ"ח ע"ב, וכן מובא שם דף מ"ט ע"א הציטט השני מכ"י של החכם האנונימי בלשון "ומצאתי כתוב בכת"י חכם א' וז"ל".

המזור של יערי לגבי המאמר השלישי, כפי שיתברר להלן, אלא בעל "חמדת ימים" העתיק מנוסחו האחרון של פוחוויצו'. נמצא, שהוכחתו הראשונה של יערי לקדימתו של "חמדת ימים" היא ראייה לסתור.

המאמר השני³⁰ דן בברכות הנהנין ומגנה מי שמסתפק באמירת "שהכל" על הכל. יערי מצא מאמר מקביל ב"דרך חכמה"³¹, הפותח בלשון "ובאור חדש ז"ל", וחשב להוכיח, שציון המקור בלשון זו מכוון לכתב-יד של "חמדת ימים". ראיותיו הן: (א) החלק השני של המאמר מובא ב"חמדת ימים" בלשון "ואני שמעתי ממורי ז"ל", ואילו פוחוויצר כתב סתם "וזה"ש". (ב) בסוף המאמר כתוב ב"חמדת ימים": "וראיתי במכתב יד ההקדש רבינו האר"י ז"ל", כנגד הציון הסתמי "ובכתבי האר"י" ב"דרך חכמה"³².

בדיונו על מאמר זה אירעה ליערי תקלה קשה. כנראה קרא את לשון הפתיחה ב"דרך חכמה" כאילו נאמר "ובאור חדש ז"ל", ולכן ראה בה ציון סתמי הרומז ל"חמדת ימים". אולם פוחוויצר לא סתם את מקורו, אלא ציין אותו בנאמנות ובמפורש. כוונתו לס' אור חדש (אמשטרדם, תל"ה) לר' חיים באכנר מקראקא על ברכות הנהנין³³. המאמר כולו מובא שם בהקדמה, סעיף כ"ז, בשם ר' זעליגמן גנו מפראג, מורו של המחבר. יערי יכול היה להימלט בנקל מן הטעות אילו היה קורא ביתר עיון במקורות שעסק בהם, שהרי גם מאמר זה חוזר ונשנה "בדברי חכמים"³⁴ בלשון "וזה"ל אור חדש", שאינה מניחה מקום לקריאה משובשת.

לגבי מאמר זה השאלה היחידה היא אם בעל "חמדת ימים" העתיק מ"אור חדש" או מפוחוויצר. מבחינת הנחתו של יערי אין שום חשיבות להכרעה בשאלה זו, שהרי אפילו אם "חמדת ימים" לקח מ"אור חדש" כבר הלכה לה מחברותו של ר' בנימין הלוי, כי אותו ספר יצא לאור שלוש שנים אחרי מותו. אך לחקר המקורות של "חמדת ימים" יש ענין בשאלה ולצורך זה אדון עליה.

לפי דעתי מוכח, שמקורו הישיר של "חמדת ימים" הוא בכתבי פוחוויצר. לפני המאמר מ"אור חדש" מביא פוחוויצר שני מאמרים, אחד מס' חסידים סי' מ"ו ואחד בשם השל"ה, ואותם מאמרים מובאים גם ב"חמדת ימים" אחרי המאמר על ברכת "שהכל", הראשון בציון המקור והשני בהעלמתו בלשון "אשר חכמים הגידו הגוזל את חבריו"³⁵. יתר מכן:

30. חמדת ימים, ח"ב, ט"ו בשבט, פ"ג, דף קי"א ע"א.

31. נתיב ל"א, נתיב האכילה, דף ס' ע"ד.

32. תעלומת ספר, עמ' 19—20.

33. על שגיאתו של יערי בענין זה עמד גם ג. שלום ("בחינות", תשט"ו, חוברת 8, עמ' 81—82) ובירר את המסקנות הכרוכות בה. משמעותו האמיתית של הציון "ובאור חדש ז"ל" קבע גם א. רובינשטיין במאמרו "על תעלומת ספר ועל פתרונה" ("זמנים", מוסף לערב חג השבועות, ה' סיון תשי"ד, מס' א/227).

34. ח"ב סולת בלולה, הלכות ברכות הנהנין, דף ל"ט ע"ב.

35. חמדת ימים, ח"ב, ט"ו בשבט, פ"ג, דף קי"א ע"ב.

נראה לי להוכיח, שאף כאן המקור הוא "דברי חכמים", משום שבעל "חמדת ימים" שילב לתוך המאמר מ"אור חדש" משפט קצר בשם האבודרהם, ואותה הבאה נמצאת רק ב"דברי חכמים" ממש לפני המאמר בשם "אור חדש". אמנם ציון חלקו השני של המאמר ב"חמדת ימים" כשמועה ממורו מראה לכאורה, שהעתיק מ"אור חדש", כי רק שם נקרא המאמר על שם מורה, וכן דעתו של ג. שלום³⁶, אבל אין בסימן זה כדי לסתור את הראיות שהבאתי, שכן בעל "חמדת ימים" לא חשש לתלות ב"מורי" גם מאמרים שבמקורם אין זכר למורה, כפי שכבר נתברר במאמרו של "חכם א'", ועוד יתברר יותר במקום אחר. לכל היותר אפשר להניח, שבאמצעותו של "דברי חכמים" בא בעל "חמדת ימים" לעיין גם ב"אור חדש", ומעינו במקור הראשון קיבל את ההשראה ליחס חלקו של המאמר ל"מורי".

נושא של המאמר השלישי³⁷ הוא איסור שתית סתם יינם. יערי העלה הקבלה ב"דרך חכמה"³⁸, ושוב קפץ על המציאה להוכיח ממנה, שפוחיץ העתיק מ"חמדת ימים". הוכחה היא, שב"חמדת ימים" נוקט המחבר לשון אישית: "וכבר השיבני רשע ערום... ואני אמרתי לו", ואילו ב"דרך חכמה" מובא המאמר בציון סתמי: "ומצאתי כתוב בספר אחד וז'ל"³⁹.

בירורו של מאמר זה יעמידנו על כמה דברים מאלפים, הן לשיטת חקירתו של יערי והן להבנת דרכי ההעסקה של בעל "חמדת ימים", שבפרשה זו ניכרים בה בבירור סימנים של גניבה ספרותית מכוונת ומתוכננת.

קודם כל יש לציין, שבמאמרים הערוכים זה לעומת זה בספרו של יערי אין הקבלה ממש. המאמר המובא מ"חמדת ימים" ארוך פי־שלושה מן המאמר שב"דרך חכמה". הוא מלא ענינים קבליים מובהקים, שרק בהשמטתם נוצר רושם של הקבלה. ואף מאמר זה בשלימותו אינו אלא חלק קטן מתוכחה ארוכה פי־כמה על הזלזול באיסור סתם יינם⁴⁰.

במקום אחר⁴¹ הסתמך יערי על אותה תוכחה, שבעל "חמדת ימים" מתאר אותה כפעולתו במסעיו בערי פראנקיאה, להביא ראייה ישירה למחברותו של ר' בנימין הלוי. הוא מצא דמיון בין דברי "חמדת ימים" לבין הקדמתו של ר' נתן שפירא לס' יין המשומר (ויניציאה, ת"ך) וקבע, שבאותה הקדמה "אנו שומעים את הד דבריו של בעל 'חמדת ימים'". מכאן הגיע להמצאה מענינת, שר' בנימין הלוי התחיל בפעולת התוכחה על איסור סתם יינם

36. "בחינות", שם, עמ' 82.

37. חמדת ימים, ח"א, שבת, פ"ז, דף נ"ב ע"ג—נ"ג ע"א.

38. דרוש היסורין, דף ז' ע"א.

39. תעלומת ספר, עמ' 19—20.

40. חמדת ימים, שם, דף נ"א ע"ד—נ"ג ע"ג.

41. תעלומת ספר, עמ' 67—68.

באיטליה, ומשחזר לארץ-ישראל בשנת תי"ט נמשכה פעולתו ע"י תלמידו ר' משה זכות בכוח סמכותו של ר' נתן שפירא.

הצרה היא, שסיפור מענין זה, המוצע לא כהשערה דחוקה אלא כעובדה מוכחה, קלוט מן האויר ומנוגד למציאות. האמת העובדתית שונה בתכלית ומפריכה את הקונסטרוקציה הדמיונית של יערי.

ההקבלה של יערי עם המסקנה שתלה בה מתגלות בחקירה ביקורתית כטעות גמורה. אותו "ספר אחד" סתמי, שפוחיזר מציין אותו כמקור המאמר שב"דרך חכמה", אינו "חמדת ימים", כסברתו של יערי, אלא "דרוש התורה והמצוות" למהר"ל מפראג, שהמאמר נמצא בסופו במלואו וכצורתו. ר' נתן שפירא השתמש במאמרו של מהר"ל והרחיב אותו הרחבה רבה בדרך הסוד, כפי שהוא כותב במפורש⁴²: "והוא [הסברו של רנ"ש] דומה קצת אל הדרך שכתב הרב הגדול ר' יהודא ליווא זלה"ה בסוף ספר דרוש התורה והמצוות בנדון זה ע"ש". התוכחה הארוכה שב"חמדת ימים" רובה ככולה אינה אלא אוסף של קטעים מ"יין המשומר". מכאן ההקבלה המדומה בין חלק ממנה, בהשמטת דברי הקבלה, לבין מאמרו של מהר"ל המובא ב"דרך חכמה".

לכאורה נסתיימה הפרשה בכך, שהרי אין שום קושי להניח, שבעל "חמדת ימים" ערך קיצור מ"יין המשומר". עקבות ברורים של אותו ספר מצאתי גם במקום אחר ב"חמדת ימים"⁴³, במאמר על תספורת בערב שבת והשחתת הפאות, שאף הוא בחלקו הגדול קיצור דבריו של ר' נתן שפירא⁴⁴, ללא הזכרת המקור.

אולם בתוכחה על סתם יינם המצב מסובך יותר, וכאן לפנינו תעלומה ממש ב"תעלומת ספר". יערי מציין בהערה⁴⁵, ש"הקטע על איסור יין נסך מובא על-ידי פוחיזר שנית, והפעם מלה במלה ממש עפ"י 'חמדת ימים' [ההדגשה שלי י. ת.], בספרו 'דברי חכמים' [המבורג] תנ"ב, בחלק 'מקור חכמה וסולת בלולה' דף ל"ו ע"א". הרינו למדים, שיערי ראה וידע, שבספרו המאוחר של פוחיזר נמצא המאמר שב"חמדת ימים" בנוסחו הקבלי המלא, אבל במקום בירורה של ההקבלה הקרובה בחר לו דווקא לדיון את ההקבלה הרחוקה, משום שלפי הגיונו ושיקול דעתו סבר, שבראשונה העתיק פוחיזר מ"חמדת ימים" בעיבוד מקוצר וכתום עשר שנים חזר והעתיק בשלימות.

ובכן תימה גדול הוא כיצד לא ראה יערי, שלא רק אותו חלק נמצא "מלה במלה ממש" ב"דברי חכמים", אלא כל התוכחה הארוכה שב"חמדת ימים", חוץ מסופה, מקבילה בדיוק למאמר מיוחד של פוחיזר⁴⁶, שבראשו הכותרת: "יתבאר במקצת למה אסור שתיית

42. יין המשומר, דף כ"ג ע"ג.

43. ח"א, שבת, פ"ג, דף י"ט ע"א—כ' ע"ד.

44. יין המשומר, דף ל"ד ע"א—ל"ח ע"ד.

45. תעלומת ספר, עמ' 21, הערה 12.

46. דברי חכמים, ח"ב סולת בלולה, דף ל"ה ע"ב—ל"ו ע"א.

סתם יינם של עכו"ם ומגען של יין דישראל". כאן היה לפני יערי כר נרחב לבדיקת הנחתו, ש"חמדת ימים" הוא מקורו של פוחויצר, ומור הדבר, שמנע טוב מעצמו ומקהל קוראיו ובמקום עריכת השוואה ביקורתית הסתפק במראה־מקום צנוע. לאמיתו של דבר אין כאן צורך בהעמקה יתירה, אלא אפילו ברפרוף קל מן ההכרח להגיע למסקנה, שבעל "חמדת ימים" העתיק את התוכחה כולה מ"דברי חכמים" בשינויים וסירוסים מכוונים. אקביל קטעים אחדים, ובתוכם גם פסוקים מן החלק שהובא אצל יערי, ונראה מה ההקבלה האמיתית באה ללמד.

חמדת ימים

ח"א, שבת, פ"ז, דף נ"ב ע"א—נ"ג ע"ב: "הנה שנו חכמים בלשון המשנה פ"ב דע"ז אלו הדברים של גוים אסורין... שהללו עשה ול"ת והללו מיתה, כי כל דבריהם הם על פי רוח הקדש... ועיקר ענין איסור נגיעת גוי ביין יותר מכל משקין שבעולם סודו מבואר לבאים בסוד ישרים ומבואר בדברי רבינו אור המופלא האר"י זלה"ה באריכות, והם דברים שעומדים ברומם של עולם... להוציא השמרים ממנו יותר ממני לבדי, כמו שמבואר כל סוד זה במקובלים. ואמרו שגרם חטא זה היה על שהוסיפה בדבריה... וכבר השיבני רשע ערום על זה לאמר אם איסור סת' יינם חמור כ"כ א"כ למה לא אסרתו תורה בפירוש... ואני אמרתי לו תוכן דברי הענין בזה והוא שכל זמן שישראל היו במעל' עליונ'... וגזרתם היא קיימת בכל תוקף עד כי יבא שילה. וכלל גדול מסור בדינו, כי בכל דבר יכול ב"ד לבטל דברי ב"ד חברו... יתהפך לעסיס שעולה גם כן כמנין הזה, כמו שהאריכו עוד בזה המקובלים. הנה הראיתיך בעיניך חמר וגודל איסור עון שתיית סתם יינם אשר גדול עונו מנשא רחמנא ליצלן. וכבר בא בכתבי הקדש אור המופלא האר"י זלה"ה תיקוני תשובה לפגם עון זה... ואמר לי שעם כל זה צריך אני

דברי חכמים

ח"ב סולת בלולה, דף ל"ה ע"ב—ל"ו ע"א: "וז"ל המשנה פ"ב דע"א אלו הדברי' של גוים אסור... שהללו עשה ול"ת והללו מיתה, ואזהרה על זה העונש הזה מבואר בתורה, כמ"ש שער העבודה פ"ב, והטעם הוא כי כל דבריהם הם על פי רוח הקדש... ותוכן ענין איסור נגיעת עכו"ם ביין יותר מכל המשקים שבעולם סודם מבואר בדברי המקובלים באריכות הובא בס' יין המשומר, והם דברים אשר כיסם כבשנו של עולם... להוציא השמרים ממנו יותר ממני לבדי, ועיין בס' יין המשומר שהאריך בענין זה ע"פ הסוד. ואמרו במד' שגרם חטא זה היה על שהוסיפה בדבריה... וא"ת אם איסור סתם יינם חמור כל כך א"כ למה לא אסרתו התורה מפורש... והענין הוא שכל זמן שישראל היו במעלה עליונה... וגזיר' רתם היא קיימת בכל תוקף ועוד עד ביאת המשיח. וטעם הדבר... מבואר הכל בארוכה ע"פ הסוד בס' יין המשומר, והם סודות גדולי' ולא כל מוחא יכול לסבלא דא על כן לא העלייתם על ספר הזה, והרוצה לידע אותם יעיין שם. ואחז"ל בכל דבר יכול ב"ד לבטל דברי ב"ד חברו... יתהפך לעסיס' שעולה ג"כ כמנין הזה, ובס' יין משומר האריך בענין זה ע"ש. הרי מבואר במקצת חומר וגודל איסור שתיית סתם יינם וגודל העונש למי שאינו נוהר בזה. ובס' דע"ח (דעת חכמה) שה"ת (שער התשובה) פכ"ה כתבנו תיקוני תשובה למי ששתה סתם יינם... וא"ל שעם כל זה

חמדת ימים

לעשות תיקוני התשובה שבעון שתיית סתם יינם ע"כ. אהא רבתי מה נאמר ומה נדבר... ויעשה סדר תיקון התשובה ככתוב בכמה ספרים בפרטי עון זה".

דברי חכמים

צריך אני תיקון הנזכר. וד"ל ר"ן שפירא על זה בס' יין המשומר אהא רבתינו מה נאמר ומה נדבר... ויעשה הסדר תיקוני תשובה כמ"ש בשו"ת [בשער התשובה] בפרטי חטא הזה".

גם מהקבלה מקוטעת זו מתברר, ששני המאמרים זהים ממש, חוץ משינויים סגנוניים, שאינם מעלים ואינם מורידים, אלא שבציוני המקורות יש הבדלים בולטים, ובבדיקתם נחרץ דין הקדימה והאחר. פוחוויצר מציין בגלוי ובנאמנות את מקורו הראשי, ס' יין המשומר לר' נתן שפירא, הנזכר חמש פעמים בתוך מאמרו ופעם נוספת בפתיחה, שלא הבאתי לשונה משום שאיחד עליה את הדיבור במקום אחר. ב"חמדת ימים" נהפך פעם ר' נתן שפירא ל"רבינו אור המופלא האר"י זלה"ה". פעמיים נסתם המקור בכינוי "מקובלים", ופעמיים חסר הציון לגמרי. בהשמטה הראשונה מחק בעל "חמדת ימים" פסקה שלמה על הסודות הגדולים שב"יין המשומר", שפוחוויצר התנצל על אי-הבאתם. בהשמטה השניה רשם פוחוויצר את המקור בראש מאמרו של ר' נתן שפירא המובא כלשונו ממש, ובעל "חמדת ימים" לא הסתפק במחיקת הציון, אלא הבלית את בעלותו האישית בשינוי "רבתינו" ל"רבתי". בשיטה דומה של העלמה נהג בעל "חמדת ימים" גם ברמיזותיו של פוחוויצר לדבריו בחלק הראשון של "דברי חכמים". ציונו "כמ"ש שער העבודה פי"ב" הושט, הציון "כמ"ש בשו"ת [בשער התשובה]" נסתם בלשון "ככתוב בכמה ספרים", ופעם אחת נתעטר גם פוחוויצר בעטרת האר"י, כשבמקום "ובס' דע"ח [דעת חכמה] שו"ת [שער התשובה] פכ"ה כתבנו תיקוני תשובה" נאמר ב"חמדת ימים": "וכבר בא בכתבי הקדש אור המופלא האר"י זלה"ה תיקוני תשובה".

לפנינו איפוא מלאכת מחשבת של העלמות וסילופים. התוכחה שב"חמדת ימים" היא אמנם לקט מ"יין המשומר", אבל המחבר לא טרח לערוך את הקיצור בעצמו, אלא חמד מעשה ידיו של פוחוויצר ושם אותו באמתחתו.

ההקבלה מבהירה גם את משמעותם של הלשונות האישיים שב"חמדת ימים": "וכבר השיבני רשע ערום על זה לאמר... ואני אמרתי לו תוכן דברי הענין בזה", שהטעו את יערי משום שלא ראה נכוחה את היחסים בין שני הספרים. טענת הרשע ותשובת המחבר ב"חמדת ימים" הנזכרת בדו"ה, שתוכנה נמצא מלה במלה ב"דברי חכמים" בלשון שקלא וטריא: "וא"ת... והענין הוא". והוא הדין בלשונות האישיים הארוכים, שבתחילת התוכחה ובסופה ב"חמדת ימים". לשונות אלו שייכים למסכת הזיופים הנוצזים שבספר, שאדון עליהם בפרקים אחרים.

המאמר הרביעי⁴⁷, שהוא האחרון בהוכחותיו של יערי, דן בשאלה אם מותר ללמוד 47. חמדת ימים, ח"א, שבת, פי"ב, דף ע"ט ע"ג.

בבית־הכנסת בשעת קריאת התורה. רמ"מ היילפרין⁴⁹ מצא הקבלה ב"דברי חכמים"⁴⁹, במאמר המובא שם מכתבי ר' צבי אשכנזי, בעל שו"ת "חכם צבי", שקרא את המאמר בכתב־יד של חכם אנונימי בהיותו בתורכיה. היילפרין זיהה את כתב־היד, ש"חכם צבי" קרא בו, עם "חמדת ימים", ומדבריו ש"אנו יודעים באותו החכם שאדם גדול בתורה היה" ביקש ללמוד, שדווקא אביו של ר' יעקב עמדן דיבר בשבחו של בעל "חמדת ימים". יערי קיבל כל טענותיו של היילפרין ועוד הוסיף עליהן, שמכיון ש"חכם צבי" היה בתורכיה בשנת תל"ט מוכחת מציאותו של "חמדת ימים" בכתב־יד באותה שנה, ואף נודע אז כספרו של חכם שכבר הלך לעולמו⁵⁰.

כתב־היד של החכם האנונימי נזכר לראשונה ב"כנסת הגדולה" או"ח סי' קמ"ו כקונטרס של "חד צורבא מרבנן מאיזמיר", וכבר הראה ג. שלום⁵¹ את האבסורדיות שבזיהויו של החכם מאיזמיר עם ר' בנימין הלוי מצפת, המחבר הדמיוני של "חמדת ימים", אבל לא הכריע אם בעל "חמדת ימים" העתיק מן הקונטרס שבכתב־יד או מספרו של פוחוויצר⁵². מאחר שהוכחתי קודם, שבעל "חמדת ימים" העתיק הרבה מ"דברי חכמים", הרי מסתבר ממילא, שאותו ספר היה מקורו גם בנידון זה. הדבר מוכח גם באופן ישיר, כי "חכם צבי" אינו מביא לשונו של החכם האנונימי אלא "תמצית דבריו", ומכיון שהנוסח ב"חמדת ימים" מתאים כמעט מלה במלה ל"תמצית" זו אין ספק, שבעל "חמדת ימים" לא לקח מן המקור הראשון אלא העתיק את התמצית⁵³.

48. כבוד חכמים, דף ד' ע"א.

49. ח"ב סולת בלולה, הלכות קריאת ס"ת, דף כ"ח ע"ד.

50. תעלומת ספר, עמ' 21–22.

51. "בחינות", תשט"ו, חוברת 8, עמ' 82–83.

52. "כנסת הגדולה" אינו בא בחשבון כמקורו של "חמדת ימים" למאמר זה, משום ששם הנוסח שונה.

53. גם הדיון שלפני המאמר הזה ב"חמדת ימים" (ע"ט ע"ב–ע"ג: "גדולה מזו שאם לא ימצא — אבל אינש אחרינא אסור") אינו משלו, אלא הוא העתק מקוצר מס' יש נוחלין (אמשטרדם, תס"א), הגהות, דף כ"ח ע"א–ע"ד, ולאותו העתק סופח העתק מ"סולת בלולה" בלשון "ועוד דהנכון בעיני". התחלת הפסקה ב"חמדת ימים" עד ההעתק מ"יש נוחלין" מועתקת כמעט מלה במלה בהשמטה מ"סדר היום" לר' משה בן מכיר, סדר קריאת התורה בשבת (דפ' פולגא, דף ל"ב ע"א). חיבור הליקוטים במאמר זה הוא דוגמה מאלפת לחכמת הצירוף של בעל "חמדת ימים". מסתבר, שגם ל"יש נוחלין" הגיע בעל "חמדת ימים" באמצעותו כל פוחוויצר, שכן חלקו של המאמר מובא ב"סולת בלולה" באותו עמוד (סי' קמ"ו ס"ק ו') בשם "הגה יש"נ". יש לציין, שבס' אמת ליעקב (קושטא, תקכ"ד), דף נ"ב ע"ב–נ"ג ע"א, מביא ר' יעקב אלגאזי דברי החכם האנונימי על רב ששת וערעורו של ר' חיים בנבנשתי בשם "כנסת הגדולה", ומוסיף: "ועיין בס' סולת בלולה בסימן קמ"ו". נמצא, שהמהדיר אינו מסתמך כלל על "חמדת ימים", אלא מביא את מקורותיו, ובהזכרת "סולת בלולה" רמז, שהוא מסכים לביאורו של החכם האנונימי כדעתו של "חכם צבי" שם, המועתקת ב"חמדת ימים". גם לענין הנדון ב"חמדת ימים" קודם מציין ר' יעקב אלגאזי ב"אמת

בסיומו של דיון זה עלי לברר עוד טענתו האחרונה של יערי לקביעת חיבורו של "חמדת ימים" במועד הרצוי להנחתו. על סמך הזכרתם של שני תאריכים בספר, תכ"ט ות"ל, מגיע יערי למסקנה, ש"ספר 'חמדת ימים' נכתב, או נסתכם בכתובה, בשנות תכ"ט – ת"ל (1669 – 1670)⁵⁴. הוכחה זו, שאינה חידושו כלל⁵⁵, נראתה משכנעת כל-כך בעיני יערי עד שלדבריו "למעשה אין לנו כל צורך בכל החקירות והדרישות הנ"ל... כי בספר 'חמדת ימים' גופא מרומזים שני תאריכים מפורשים של זמן חיבורו".

כדרכו הפליג יערי גם כאן להסיק מסקנה, שאינה כלולה בנתונים שבידו. שנת תכ"ט נזכרת בתפילה משיחית⁵⁶ ושנת ת"ל בתוכחה על הסחת הדעת משפל הגלות ובקשת הגאולה⁵⁷, ושני התאריכים אינם מוכיחים יותר ממציאותן של תפילה ותוכחה משנות תכ"ט – ת"ל ב"חמדת ימים". לפיכך מסקנתו של יערי, שהספר "נכתב או נסתכם בכתובה" באותן השנים, תלויה על בלימה.

אילו ההוכחות לאיחורו של הספר לא היו מגיעות מעבר לשנת תנ"ג היה מקום להניח בדוחק, שבעל "חמדת ימים" עצמו חיבר את התפילה והתוכחה בשנות תכ"ט – ת"ל, כעשרים וחמש שנה לפני סיום חיבורו של הספר. אך מכיון שקבעתי בוודאות גמורה, כפי שאוכיח בהמשך הדיון, ש"חמדת ימים" נתחבר אחרי שנת תע"ב, איני רואה אפשרות לקיים הנחה כזו, ומן ההכרח לומר, שגם התפילה והתוכחה הנ"ל הועתקו ממקור סמוי ואגב ההעתקה נשתרבבו לתוך הספר התאריכים שהיו במקור⁵⁸.

כבר ראינו בביורר המאמר על סתם יינם, שבעל "חמדת ימים" קנה לעצמו תוכחה ארוכה של פוחזיצר. להלן בפרק ב' יתברר, שהעביר לרשותו תוכחות רבות של המוכיח מפינסק, ובשטף ההעתקה הבליע ב"חמדת ימים" גם מנהגים ותיאורי הווי מתחום היהדות שבאירופה המזרחית, ואפילו הוראה מתקנות חכמי פולין הביא כהוראתו. לפיכך אין שום קושי להניח, שגם התאריך ת"ל נגרר בהעתקתה של תוכחה מאותה שנה. לפי ענינה ניכר, שאותה תוכחה היא בעלת מגמה שבתאית, ואולי השאיר בעל "חמדת ימים" בכוונה את התאריך המקורי לרמזו על זמן חיבורה, בשעה ששבתי צבי היה שקוע בקליפות בהמרתו וצריך היה לעזור למשיח בתפילה על הגאולה, כדי שיוכל להשתחרר משבי הקליפות ולהשלים את מפעלו.

ליעקב, דף נ"ג ע"ב: "ועיין מ"ש בספר סולת בלולה סימן קמ"ו בשם הגהות יש נוהלין". ציונים אלה חשובים ליחס שבין המהדיר לבין "חמדת ימים", שאדון עליו במאמר אחר. ועיין ס' ברכי יוסף (ליוורנו, תקל"ד) לחיד"א, או"ח סי' קמ"ו.

54. תעלומת ספר, עמ' 24.

55. עיין ד. כהנא, תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים, כרך א' (תל-אביב, תרפ"ו), עמ' 151. כהנא ציין את התאריך של שנת ת"ל כאחת הראיות להנחתו של עמדתו, שהמחבר הוא נתן העזתי.

56. חמדת ימים, ח"ב, ראש חודש, פ"א, דף י"ב ע"ד.

57. שם, ח"ג, ניסן, פ"א, דף ר' ע"ב.

58. עיין ג. שלום, "בחינות", שם, עמ' 87–88.

הוא הדין בתפילה המשיחית משנת תכ"ט, שהיא תפילה שבתאית מובהקת, כפי שהבהיר ג. שלום.⁵⁹ להלן בפרק ב' אוכיח, שתפילה המובאת ב"חמדת ימים" גם בלשון "תקנותי נוסח תפלה"⁶⁰ מקורה ב"דברי חכמים"⁶¹. על אחת כמה וכמה מסתבר, כי התפילה המשיחית הנדונה, שאינה מובאת כיצירתו האישית של המחבר, לקחה ממקור שבתאי קדום. יתר מכן: בסיום התפילה רומז המחבר, שהעתיק אותה ממקור שהיה לפניו. וזו לשונו⁶²: "הנה ה"א זו היא עבודה שבלב נשבר ונדכה, והיא לקט שיח"ה ופאה מפאות פיות יפיות אשר העתירו ליוצרם ביושר עתירתם תחינות נכונות ומתוקנות בשבח והוד"א ממין הטענה הראויה לסעוק ולזכות בדין הצדק". בציון התפילה הנדונה כ"לקט שיח"ה ופאה מפאות פיות יפיות" נאמר בבירור, שלא מפי המחבר יצאה תפילה זו לראשונה. הנוסח המליצי המעורפל מכון כנראה להעלים את זהותם של אותם "פיות יפיות", שבוודאי היו פיות שבתאיים, מעינם הרעה של מתנגדי השבתאות, ובו בזמן לרמוז על זהותם ל"מאמינים" יודעי ח"ן ומביני רמז.

סיכומי של דבר: ההוכחה החותכת של יערי מהזכרתן של שנות תכ"ט ות"ל בספר אינה מוכיחה כלום לזמן החיבור, כשם שארבע הוכחותיו מן ההקבלות לכתבי פוחיוצר בטלות ומבוטלות. אדרבה, מאותן הקבלות עצמן שהביא לביסוס הנחתו למדים אנו סתירתה הגמורה, שהרי הן מוכיחות שימוש של בעל "חמדת ימים" ב"דברי חכמים", ספר שנדפס בשנת תנ"ג, עשרים שנה ומעלה אחרי מותו של ר' בנימין הלוי.

(פרק ב — בחוברת הבאה)

59. "בחינות", שם, עמ' 94.

60. חמדת ימים, ח"ג, סוכות, פ"ד, דף ע"ו ע"ג.

61. ח"ב סולת בלולה, הלכות תפילה, דף י"ט ע"ד.

62. חמדת ימים, ח"ב, ראש חודש, פ"א, דף י"ג ע"ג.

מקורות מראשית המאה הי"ח בספר חמדת ימים*

מאת ישעיה תשבי

חקר המקורות של ס' חמדת ימים, שבו המפתח העיקרי לקביעת זמנו ואף להבנת מהותו של הספר, כפי שכבר נתברר בדיוני הקודמים על היחסים בינו לבין כתבי ר' יהודה ליב פוחוצ'צר, הוזנה בכל החקירות והויכוחים, ועל-כל-פנים לא נעשה אפילו נסיון קל לגילוי המקורות הסמויים. רק רמ"מ היילפרין עמד על הקשר בין שני מאמרי "חמדת ימים" לבין ספרים שאינם נזכרים בו¹, ובאחד מהם, במאמר המקביל לדברי "חכם צבי" ב"סולת בלולה", הגיע למסקנה מוטעית². א. יערי נגע בספרו בכמה מקורות חשובים של "חמדת ימים", כתבי פוחוצ'צר וכתביהם של מקובלי איטליה³, אבל מכיון שנתפס לטעותו בזיהוי המחבר עם ר' בנימין הלוי הפך את הקערה על פיה בהצגת משפיעים כמושפעים והעלה חרסים בידו. בחקירתי חשפתי עקבותיהם של מקורות רבים, מהם קדומים ומהם מאוחרים, שמקצתם כבר ציינתי במאמרי הקודם ועל יתרם אדון במאמר אחד. כאן אייחד את הדיבור על חמישה מקורות מאוחרים, שבירור ההעתקות מהם ב"חמדת ימים" יביא אותנו לקביעת זמנו אחרי שנת תע"ב, היינו למעלה ממאובנים שנה אחרי מותו של ר' בנימין הלוי. החכמים, שעל כתביהם אדון כאן, הם: ר' משה גאלנטי, ר' חזקיה די סילוא, ר' משה חאגיז, ר' אליהו הכהן מאיזמיר ור' משה זכות.

א. ס' קרבן חגיגה לר' משה גאלנטי

שני מאמרים מצאתי ב"חמדת ימים", המועתקים ללא ספק מס' קרבן חגיגה (ויניציאה, תס"ד) לר' משה גאלנטי, מראשי הרבנים בירושלים, שנפטר בשנת תמ"ט. לפי עניינם שני המאמרים הם בתחום אחד, דיני חג הסוכות, וב"קרבן חגיגה" הם סמוכים זה לזה. במאמר הראשון נקבע, שאם ירדו גשמים לא מן הראוי הוא לנהוג בחומרה יתירה ולאכול בסוכה, כשאין חובת סוכה לפי הדין. הוראה זו מבוססת על משנה⁴ ומובאת ב"קרבן חגיגה" כחידושו של ר' משה גאלנטי בביאור המשנה. אביא לשונות מן המאמרים המקבילים.

חמדת ימים	קרבן חגיגה
ח"ג, סוכות, פ"ד, דף ע"ז ע"ג—ע"ד:	דף מ"ו ע"ג—ע"ד: ואומר שם משלו משל ומכ"ש בשאר ז' ימי החג אם ירדו גשמים
שאינו רשאי להחמיר על עצמו ולאכול שמה,	לו קיתון ע"פ. וק"ק [וקצת קשה] מאי נ"מ

* עיין "תרביץ", כרך כ"ד, חוברת ד', עמ' 441—455; כרך כ"ה, חוברת א', עמ' 66—92.

1. כבוד חכמים (ירושלים, תש"ד, מהדורה שנייה), דף ה' ע"א—ע"ב.

2. עיין "תרביץ", כרך כ"ד, עמ' 453.

3. תעלומת ספר (ירושלים, תשי"ד), עמ' 17—22, 67—75.

4. סוכה פ"ב, משנה ט.

חזקת ימים

דכיון דפטור מן הסוכה הוי ברכה לבטלה... וכל הפטור מן הסוכה ואינו יוצא משם אינו מקבל שכר ואינו אלא הדיוטות, משום שהוא ית' אינו הפץ בעבודתו כעבד שמוזג כוס לרבו וכו'... אזי יכנע לבבו הערל לאמר בשלי הסע' הזה...

קרוב חגיגה

לענין דינא במשל הזה... ולע"ד דטובא אשמועינן, דאם רצה אדם להחמיר על עצמו וליישוב בה אפילו שירדו גשמים שיעור שיכול לצאת לאי חסידותא הוא ואדרבה חיישינן ליהרא... כי מאחר שרבו עמו בהסתר פנים גם הוא יכנע לבבו וידע ויבין שהי"ת בהסתר פנים עמו וישוב אל ה' וירחמהו... ואם ברכ ה"ז ברכה לבטלה.... שה' הוא בזעם עמו...

המאמר ב"חזקת ימים" מעובד ומקוצר, בהשמטת שקלאוטריא ומקורות הלכיים, אבל התלות ב"קרוב חגיגה" ברורה לא רק בתוכן ההוראה השווה אלא גם בהנמקתה והסברתה, ואפילו קצת לשונות מן המקור נשתמרו בנוסח המעובד. הבאת הענין בלשון "וק... ולע"ד" ב"קרוב חגיגה" מורה בכירור, שהסקת מסקנה זו מן המשל שבמשנה נתחדשה בבית־מדרשו של ר' משה גאלנטי.

הקבלה מובהקת, שחשיבותה רבה גם מבחינת הענין, נתונה במאמר השני. בעל "חזקת ימים" כותב על מחלוקת בין רבני ירושלים לגבי הקפת התיבה בהושענות ודבריו נשמעים כעדות אישית, אבל לאמיתו של דבר כל המאמר הועתק מ"קרוב חגיגה" בשינויים קלים ובקצת חילופי סדר, השמטות והרחבות.

חזקת ימים

שם, פ"ה, דף פ"ב ע"ג—ע"ד: ומנהג ירושלים תוב"ב להקיף את התיבה תכף ומיד אחר ההלל והוא מנהג ותיקין. ורבו מחלוקות בענין הזה בין רבני ירושלים, שהיו מהם אומרים לעשות ההושענות אחר המוסף... ושאר רבנים הסכימו לעשות מיד אחר ההלל... והיתה הוכחתם מדברי הגמרא פ"ד דראש השנה דף ל"ב ע"ב... וכיון שכן הדבר ברור שראוי לעשות כל מצות היום הלל והושענות בשחר' משום זריזין מקדימין למצוות. ודעת המאחרים משום דברוב עם הדרת מלך דחווה היא מפני מסקנת הגמרא... ועוד דאפילו מאן דאזיל בתר רוב עם היינו דוקא שהוא ראוי לאומרן לאחר קריאת התורה קודם מוסף, שאז הם נאספים מפני התורה והמוסף, אבל לא היה להם לאחרם עד אחר קדיש התקבל דמוסף, כי אחר המוסף הולכים כולם איש לדרכו פנו, ויש מהם הולכים אחר הגבהת ס"ת בעו"ת... הצד השווה בזה כי

קרוב חגיגה

דף מ"ו ע"א: במחלוקת שהיה בין רבני זמנינו ז"ל בענין ההושענות, שבכל מקום עושין ההקפות אחר מוסף ופה ירושלים עה"ק תוב"ב נהגו בכנסת הגדולה ותי' לעשותם אחר ההלל. והעידו שכן נהגו בזמן רבני וגאוני עולם, ועלתה ההסכמה שיעשו כמנהגם אחר ההלל. וראוי לבקש סברא וראיה או רמז לזה. וראיתי שיש ראייה מן התלמוד בר"ה דף ל"ב... וכיון שכן הדבר ברור (לעשות) שראוי לעשות כל מצות היום בשחרית עם ההלל משום זר[י]זין מקד[י]מין. ודעת המאחרים משום דברוב עם ה"מ, אך מסקנת הגמ' אינה כן. ועוד אני אומר דאפי' מאן דאזיל בתר רוב עם היינו דוקא לאחר מתן [צ"ל קריאת] תורה קודם מוסף, שאז הם נאספים מפני התורה והמוסף, אבל לקהלות שמאחרים אותם אחר התקבל דמוסף רואה אנכי שלא יפה הם עושין, כי אחר המוסף הולכים כולם איש

חמדת ימים

קרבן חגיגה

כולם יעידון יגידון כי המנהג שבירושלים מנהג לדרוכו פנו, ויש מהם שאחר הגבהת ס"ת ותיקין היא וממנה לא תזוע. בעונותינו... אך מנהג ע"ק ירושלם תו' מנהג ותיקין הוא ודוק המ"גן.

המחלוקת היתה כנראה שנים מספר לפני חיבורו של "קרבן חגיגה" ור' משה גאלנטי ביקש ומצא לאחר זמן ראיות להצדקת המנהג והכרעת החכמים, ואילו ב"חמדת ימים" מובאים דבריו כטענותיהם של מחייבי מנהג ירושלים בשעת המחלוקת⁵. כמוכן הושמטו כל הלשונות האישיים של ר' משה גאלנטי.

הד למחלוקת זו שומעים אנו בדבריו של ר' רפאל מרדכי מלכי, שהיה מחכמי ירושלים החשובים בזמנו של ר' משה גאלנטי. הוא כותב בפירושו על התורה שבכ"י⁶: "ומה שנהגו [בירושלים] לאומרם [ההושענות] אחר שהוציאו ס"ת קודם קריאת התורה ובמחזורי ספרד הם כתובים אחר המוסף... הכל שלא כדין היה". יתכן שברכת המתים "ז"ל" ב"קרבן חגיגה" היא תוספת של חאגיז בזמן הדפסת הספר, ואחד הרבנים שעוררו את המחלוקת וערערו על מנהג ירושלים היה ר' רפאל מרדכי מלכי.

בהקדמתו ל"קרבן חגיגה" כותב ר' משה גאלנטי, שבספר הזה העלה על הכתב חידושי משנת תמ"ו. קשה להניח, שבעל "חמדת ימים" העתיק את המאמר מכתב"ד, כי החיבור היה ברשותו של ר' משה חאגיז ובוודאי נדד עמו בנודדיו. אמנם חאגיז מציין⁷, שתלמידיו ר' משה גאלנטי מסרו דברים רבים בעל־פה בשם רבם, "ואפילו אותם הקטנים מתלמידי תלמידיו שראו לרבי מאחוריו זכו בו ואומרים הלכות ושמועות משמו ומזכירין שמו בכל שעה", אבל ההקבלות שהבאתי מוכיחות ללא ספק, שלפנינו העתקה מנוסת שבכתב ולא שמועה שנמסרה בעל־פה. נמצא, שבעל "חמדת ימים" השתמש בספר משנת תס"ד.

ב. ס' פרי חדש לר' חזקיה די סילו

לא בנקל הגעתי לדעה, שכתבי ר' חזקיה די סילו שייכים למקורותיו של "חמדת ימים". בתחילת חקירתי בבעיות הספר האנונימי חשבתי, שבחכם חשוב זה מחכמי ירושלים, תלמידו של ר' משה גאלנטי, גיליתי את המחבר הנעלם, וזמן רב החזקתי בדעה זו. אולם

5. בס' אמת ליעקב (קושטא, תקכ"ד), דף י"ט ע"א, מביא ר' יעקב אלגאזי את מנהג ירושלים בהסתמכות מפורשת על ר' משה גאלנטי, וז"ל: "ומנהג עה"ק ירושלים תוב"ב להוציא ס"ת לקריאת חובת היום תכף ומיד אחרי קריאת ההלל, ומקיפין התיבה אחר ההלל קודם קריאת ס"ת. וכתב הרב המג"ן ז"ל בספר קרבן חגיגה דפ"ח [צ"ל דמ"ו] שהוא מנהג ותיקין, והביא ראיה מהגמרא ע"ש". ועיין שם, דף קל"ח ע"א—ע"ב.

6. א. ריבלין, לקוטים מפרוש על התורה כתב יד מאת רבי רפאל מרדכי מלכי (ירושלים, תרפ"ג),

עמ' 59.

7. הקדמה לזבח השלמים (אמשטרדם, תס"ח) לר' משה גאלנטי, דף ב' ע"ב.

בהמשך חקירתי העליתי עובדות הסותרות את הנחתי ונאלצתי לדחותה. כעת מחוורת לי משמעותו של הקשר האמיץ, שמצאתי בין "חמדת ימים" לבין "פרי חדש". כשם שחשקה נפשו של בעל "חמדת ימים" בתוכחות המוסר של פוחוצר, כך נשאו חן בעיניו פסקי ההלכה של ר' חזקיה די סילוא וכתביו שימשו לו שדה רחב לשוד ספרותי.

ארבעה ספרים וקונטרס אחד נמצאים בידינו מר' חזקיה די סילוא⁸. הספר הראשון, "פרי חדש" יו"ד, נדפס בחייו⁹, ושאר החיבורים הופיעו אחרי מותו. בהשוואה שערכתי בין "חמדת ימים" לבין ספרים אלה נבחר, שמאמרים מרובים, קצרים וארוכים, הועתקו מהם והובלעו ב"חמדת ימים" כצורתם ושלא כצורתם. רוב המאמרים לקוחים מן הכרך הראשון של "פרי חדש" או"ח, שנדפס בשנת תס"ו, ורק בדיני שבת מצאתי עקבותיו של "פרי חדש" יו"ד. במרבית המאמרים ההעתקה היא כמעט מלה במלה, לפרקים בשינויי לשון ובחילופי סדר, ובדרך כלל בהשמטתם או בקיצורם של המקורות והמשאומתן ההלכתי. "פרי חדש" אינו נזכר אפילו פעם אחת ב"חמדת ימים", ואף בהערות המהדיר לא בא זכרו. לרוב מובאים הדברים בסתם כאילו היו חידושיו של בעל "חמדת ימים", ובמפתחות ציין המהדיר במפורש כמה פסקי הלכה של ר' חזקיה די סילוא כחידושי המחבר, כפי שיתברר. בחלק מן המאמרים המועתקים רמוז בציונים סתמיים, כגון "גדולי ישראל", "גדולי הפוסקים" ו"גדולי האחרונים", שהדברים לקוחים ממקור. לפעמים הורכבו לשונות "פרי חדש" בלשונות של פוסקים אחרים, שר' חזקיה די סילוא רומז עליהם או מביא דבריהם בקיצור, כלומר בעל "חמדת ימים" הלך ועיין במקורות הרמוזים והעתיק גם מהם. בקצת מאמרים נקט בעל "חמדת ימים" דרך מוזרה בהעתקתו, שבא לחלוק על "פרי חדש" בגופו של ענין, אבל גם התנגדותו מובעת בלשונו של "פרי חדש", בהפיכת הן ללאו או לאו להן וכיוצא בזה. מענינים וחשובים ביותר הם אותם מאמרים מקבילים, שיש בהם נעימה אישית. לפעמים הסב בעל "חמדת ימים" לשונות אישיים של די סילוא על עצמו ולפעמים מחק את הנעימה האישית, ויש שנהג בכיוון הפוך, ששילב לשונות אישיים במאמרים סתמיים של "פרי חדש". הקבלות כאלו הטעו אותי בתחילה לחשוב, ששני הספרים יצאו מידי מחבר אחד. מאמרי "פרי חדש" היו חביבים כליכך על בעל "חמדת ימים", שאחדים מהם הביא בשם "מורי". על מאמרים מסוג זה אעמוד במקום אחר, בדיון על זיופי המאמרים המובאים בשם "מורי".

דיוני יערך לפי סדר עריכתם של הדינים בחלקי "חמדת ימים". סדר החלקים, שאעמוד

8. פרי חדש יו"ד (אמסטרדם, תנ"ב), פרי חדש או"ח (אמסטרדם, תס"ו), פרי חדש או"ח (אמסטרדם, ת"צ), מים חיים (אמסטרדם, ת"צ), קונטרס דבי כמשי, שנדפס בסוף ס' שמן למאור (קושטא, תקט"ו) לר' עזרא מלכי.

9. נפטר בסוף תנ"ה או בראשית תנ"ו. עיין א. יערי, ישיבות פירירא בירושלים ובחברון, יירושלים, שנה ד' (תשי"ב), עמ' קפ"ט; שלוחי ארץ ישראל, עמ' 295—298.

על מאמרי "פרי חדש" שבהם, הוא: שבת, ראש חודש, יום טוב, פסח, ספירת העומר ומאמר אחד בדיני שבועות. מכל חלק אביא דוגמאות מובהקות כלשונן בבירור ענינו, ואילו בשאר ההעתיקות אצטמצם בצינוי המקומות המקבילים. לא אציין כלל לשונות של פוסקים, שכנראה הועתקו מ"פרי חדש", אבל בעל "חמדת ימים" יכול היה לקחת אותם גם ממקורות אחרים באותו נוסח.

ש ב ת

מכיון ש"פרי חדש" על הלכות שבת אבד¹⁰, לא היה מקום להעתיקות מ"פרי חדש" או"ח בחלק של שבת, אבל בעל "חמדת ימים" יגע ומצא ב"פרי חדש" יו"ד שלושה לשונות ראויים להעתיקה בקשר לדיני שבת. בשלושת הלשונות הללו יש ענין רב ואביא אותם בהקבלה.

שני לשונות, המרוחקים זה מזה ב"חמדת ימים", לקוחים ממאמר אחד ב"פרי חדש". אותו מאמר הוא תשובה של ר' חזקיה די סילוא "על תנורים של גוים שמטמינין בו (!) החמין בשבת". הלשונות המועתקים ב"חמדת ימים" אינם לגופו של ענין השאלה והתשובה, אלא לדיני שבת הנדונים בתשובה דרך אגב.

חמדת ימים

ח"א, שבת, פ"ח, דף ס' ע"ב: ואיש התמים לא יאבה ולא ישמע לסבר' שמקילין [להדליק נר] באמידה לגוי במקום מצוה, כמו סעודת חתנים ומלה, שאין על מה לסמוך כי אם על פי סברת[ה] יחידית ורוב הפוסקים חלוקים על זה.

שם, פט"ו, דף צ"ד ע"ג: ... אבל אגרת הבאה חתומה ומסוגרת אסור לומר לגוי לפתחה, דכיון דהויא מלאכה דאסירא מן התורה לקלקל חות' אסור לומר לגוי לעשות', ואף שמקלקל החותם כיון שאין כוונתו לקלקל כי אם כדי לתקן לפתוח האיגרת ולקריתה אסור.

פרי חדש

יו"ד, סי' קי"ח ס"ק י"ח: אבל להתיר אמירה לגוי במלאכה אסירא מן התורה אף במקום מצוה אין להקל. ואעפ"י שמור"ם בהגה לשם בס"י רע"ו כתב, שרבים נהגו להקל באמירה לגוי להדליק נר לסעודת שבת, אין ראוי לעשו' כן, שאין לו על מה לסמוך מנהג זה כי אם אסברת יחיד... דהא רוב הפוסקים חלוקים על סברא זו... וכל אפייא שוין דאסור לומר לגוי לקלקל החותם בשבת... ואל תשיבני ממנהג... שנוהגין קולא לפתוח אותם [אגרות חתומות] על ידי גוי... דהויא מלאכה דאסירא מן התורה לפי שאין כוונתו לקלקל אלא כדי לתקן לפתוח האיגרת ולקריתה וכדברירנא.

ההתאמות המילוליות לנוסח התשובה הכתובה בלשון אישית מוכיחות, שלפנינו העתיקה מ"פרי חדש". בקטע הראשון הושמט ב"חמדת ימים" ציון המקור לסברת המקילים. ההתחלה

10. לפי עדותו של חיד"א בשם הגדולים, ערך חזקיה די סילוא: "וגם כתב שטות בתלמוד ע"ד האמת בהקדמות האר"י וצ"ל וצוה לגונזם, וכאשר נגנזו אגב טרדייהו גם אשור"ר נלוה עמם, פר"ח הלכות שבת נגנז עם כתיבותיו ע"ד האמת".

בקטע השני וכן מה שלפניה הועתקו מס' הזכרונות¹¹, וכדרכו של בעל "חמדת ימים" עשה חטיבה אחת מלשונותיהם של שני מקורות.

במאמר השלישי מובא ב"חמדת ימים"¹² מנהג האר"י, ש"אחר הסעודה [בשבת] תחזור להריח באגודת הדס ולא תריח בלתי ברכה", וכראיה לדבר שצריך לחזור ולברך מסתמך המחבר על דיני שחיטה. ראיתו היא מלה במלה לשון ה"שולחן ערוך"¹³, ללא הזכרת המקור, ואחר־כך הוא מפלפל בהוראה מנוגדת, המובאת ב"שולחן ערוך" בלשון "וי"א", ודיונו הוא העתקה מ"פרי חדש", אבל בשינויים ובתוספות מופלאים.

חמדת ימים

ח"א, שבת, פ"ח, דף ס"ב ע"ג: ואף שי"א דשיחה בין שחיטה לשחיטה לא הוי הפסק, דעת רוב האחרונים דשיחה הוי הפסק וצריך לחזור ולברך, וכל שכן הכא [בברכת ההדס אחרי הסעודה] דאיכא הפסק בכמה דברים. וכבר ראיתי מי שרצה לתקן זה לגמור בדעתו ולכוין שלא לצאת בברכה ראשונה, דהשתא לכ"ע בהפסק סעודה בנתיים תו לא מהניא ברכה קמייתא ואודא לא [צ"ל לה]. ולא מסתבר לי שאם בא לחוש לשלא יהיה ברכתו לבטלה למה לא יחוש גם כן לברכה שאינה צריכה, דכל שיכול לפטור עצמו בברכה א' הו"ל ברכה שאינה צריכה וכמ"ש הפוסקי' ז"ל. ולע"ד אין בזה שום פקפוק.

פרי חדש

י"ד סי' י"ט ס"ק ח': וי"א דשיחה כו' [בין שחיטה לשחיטה לא הוי הפסק]... ומיהו דעת האחרונים ז"ל דשיחה הוי הפסק וצריך לחזור ולברך. וז"ל [ולי נראה] להזהיר לשוחטין לצאת ידי ספק ברכה, שיגמרו בדעתם ויכונו שלא לצאת בברכה ראשונה אלא כל זמן שלא ישיחו שיחה בטלה, דהשתא לכ"ע אם הפסיק בשיחה תו לא מהניא ברכה קמייתא ואודא לה, וזה נכון. ומ"מ יש לו ליהזר שלא להפסיק בשיחה כדי שלא להרבות בברכות, דכל שיכול לפטור עצמו בברכה אחת הו"ל ברכה שאינה צריכה וכמ"ש הפוסקים ז"ל.

ההוראה המובאת ב"חמדת ימים" בלשון "וכבר ראיתי מי שרצה לתקן זה" היא הוראתו של ר' חזקיה די סילווא בלשון ו"ל"נ, אלא שבעל "חמדת ימים" סילק אותה בהוספת המלים "בהפסק סעודה בנתיים", כאילו היתה מכוונת לברכת ההדס. אחר־כך הוא בא לחלוק בטענת החשש לברכה שאינה צריכה, ואף עיקרה של טענה זו מועתק מלה במלה מ"פרי חדש". כאן, איפוא, לפנינו התנגדות ל"פרי חדש" בשימוש לשונו.

ראש חודש

בפרקי ראש חודש מובאים ב"חמדת ימים" דינים רבים, שלדעתי מקורם ב"פרי חדש", אבל בחלקם הם מעובדים במידה רבה כל־כך, שרק בניתוח מדוקדק אפשר לגלות את המקור, ובחלקם יש מקום לטעון שאולי נלקחו ממקור אחר, ומכיון שאין חשיבות מיוחדת

11. זכרון ט', פ"א (מונקאטש, תרס"ה), דף מ"ב ע"ב—מ"ג ע"א.

12. ח"א, שבת, פ"ח, דף ס"ב ע"ג.

13. י"ד סי' י"ט ס"ה.

למאמרים ההם אדלג עליהם. לפיכך לא אציין אלא שלושה מאמרים¹⁴, שהעתקתם מ"פרי חדש" בטוחה וברורה, ועליהם יש להוסיף עוד שנים, שאדון עליהם בבירור המאמרים בשם "מורי". מאמר אחד, החשוב ביותר מצד ענינו, אביא כלשונו בהקבלה.

חמדת ימים

ח"ב, ראש חודש, פ"א, דף ד' ע"ג: וכשחל ר"ח באחד בשבת לפי טעם זה [של מיעוט הירח] לא אמרינן הואיל ונדחה ידחה ליום ה', אלא כל כמה דמקרב טפי [לער"ח עדיף טפי]¹⁵ ויתענו בע"ש, וכ"ש כשחל להיות ר"ח בשבת שיתענו בערב שבת שהרי ערב שבת זמנה היא, וזה פשוט. ואולם עוד טעם אחר יש במציאות התענית הזה בער"ח, והוא עיקר לזמן דרא בתראה, והוא כי ערב ר"ח הוא יום כפור קטן על כי הוא יום כולל כל החדש וזמן כפרה לכל היא, כאשר נאמר בנוסח מוסף ר"ח ראשי חדשים לעמך נתת זמן כפרה לכל היא וכו'.

פרי חדש

או"ח, סי' תי"ז ס"א: יש אנשי מעשה שנוהגים להתענות כל ערב ר"ח בשביל מיעוט הירח. ומטו משמיה דמהר"ם קורדוירו ז"ל, שהיה קורא אותו כפור קטן לפי שבו מתכפרין עוונות של כל החדש, דומיא דשעיר ר"ח וכדאמרינן במוסף זמן כפרה לכל תולדותם... ואם חל ר"ח בא' בשבת יש להסתפק אי אמרינן כיון שנדחה ידחה ליום ה' או דלמא כל כמה דמקרב טפי לערב ר"ח עדיף טפי ויתענה בע"ש. ולפי זה ראוי להתענות בע"ש. אך תימא שלא נהגו כן אלא להתענות ביום ה'... ומיהו כשחל ר"ח בשבת הדבר ברור שיתענו בערב שבת, שהרי ע"ש זמנה היא.

בעל "חמדת ימים" הפך את סדר הענינים. בירור הדין של זמן התענית הביא קודם לפי הטעם של מיעוט הירח, ואחר-כך העתיק את הענין של כפרת עוונת כטעם שני לתענית בערב ראש חודש. בשאלה זמן התענית השמיט את השקלא-וטריא והמקורות שב"פרי חדש" וסילק את היסוסיו של ר' חזקיה די סילוא מטעמים הלכיים ומסיבת המנהג הקיים. במפתחות ל"חמדת ימים" ציין המהדיר כחידושו של המחבר קיום התענית בערב שבת כשראש חודש חל ביום א'¹⁶.

בענין יום כיפור קטן יש לעמוד על משמעותן של המלים הנוספות ב"חמדת ימים": "והוא עיקר לזמן דרא בתראה". לפני המאמר שהבאתי מברר המחבר באריכות ענין התענית לפי הטעם של מיעוט הירח, דהיינו גלות השכינה. טעם זה מובא בשם "ראשונים" ו"קדמונים", כינויים המשולבים בתוך מאמר שהועתק מ"ראשית חכמה", ללא ציון המקור¹⁷. המחבר התקשה בקיום התענית מטעם זה לגבי בני דורו והוסיף¹⁸: "כי אף

14. המאמר הראשון מובא בפנים בהקבלה. שני המאמרים הנוספים הם: ח"ב, ראש חודש, פ"ב, דף י"ז ע"ד ("אכן מי שא"א לו — וכן כתב ה"ר מנחם עזריה ז"ל") = פרי חדש, או"ח, סי' תי"ז ס"א; שם, פ"ג, דף כ' ע"ב ("וגם לפי פשוטן — שעומדי' וכו'") = פרי חדש, או"ח, סי' תכ"ב ס"ז.

15. ההשלמה היא עפ"י הנוסח בדפוס איזמיר.

16. גם הדין הקודם בענין התענית בערב ר"ח אייר, שמצאתי מקורו בשל"ה (אמשטרדם, תנ"ח), ריש מסכת פסחים, דף ק"מ ע"ב, מובא במפתחות כחידוש.

17. חמדת ימים, ח"ב, דף ג' ע"ג-ע"ד, העתקה מראשית חכמה (אמשטרדם, תס"ח), שער התשובה פ"ד, דף קל"ה ע"ב-קל"ו ע"א.

18. חמדת ימים, שם, דף ג' ע"ד.

בדורות אחרונים א לה, אף כי נתחדשו עניינים רבים בעליונים למעלה, כנוד' לחכימי לבא, מ"מ וחטאתי נגדי תמיד כתי' עד יצא כנוגה צדקו של משיח אלהי יעקב בפרסום רב והיה כל הארץ שפה א' לכולם לקרוא כולם בשם ה' ולעובדו שכם אחד ב"ב". וכן כתב בהמשך¹⁹: "ואשרי אנוש יעשה זאת גם בדורות אחרונים האלה על חלול שמו הגדול המחולל בקרב הגוי' ועל הסתר סוכת דוד עד יכונן ועד ישים את ירושלם תהלה בארץ ויצא כנגה צדקה וישועתה כלפיד יבער". הצורך למצוא צידוק מיוחד לקיום התענית ב"דורות אחרונים" לפי הטעם של מיעוט הירח שורשו באמונה השבתאית, שמזמן הופעתו של שבתי צבי חל שינוי לטובה במעמד השכינה שנתעלתה מגלותה בקליפות²⁰, ולכן לפי טעם זה הצדקת התענית היא רק בעיכובה של השלמת הגאולה במציאות החיצונית ובירידת המשיח לקליפות בעוונות ישראל. לפיכך ראה המחבר כפרת העוונות של כל החודש כטעם עיקרי "לזמן דרא בתראה", היינו לתקופת הקץ, שהתחילה עם הופעתו של שבתי צבי. טעם זה, המובא ב"פרי חדש" בשם ר' משה קורדובירו, כבר נמצא קודם בשל"ה²¹, אבל בנוסח שונה.

יום טוב

בפרקי יום טוב נמצאות העתקות רבות מ"פרי חדש", אבל אצטמצם בהבאתם של ארבעה לשונות על תפילות יום טוב, שכולם לקוחים מסימן אחד ב"פרי חדש", ואף ב"חמדת ימים" סמוכים הם זה לזה²².

חמדת ימים

ח"ב, יום טוב, פ"ב, דף ל' ע"א: ונוהגים²³ לומר אחריו [אחרי השכיבנו] בלילי י"ט פסוק אלה מועדי וכו'... ואף לדעת רוב הפוסקים שס"ל דצריך לסמוך גאולה לתפלה... וכמ"ש הטור בסימן רס"ז על פסוק ושמרו בני ישראל... כמ"ש גדולה תשוב' שמקרב את הגאולה.

פרי חדש

או"ח, סי' תפ"ז ס"א: נוהגין לומר אחר השכיבנו בליל י"ט פסוק דאלה מועדי ה'... ואף לדעת רוב הפוסקים שס"ל דצריך לסמוך גאולה לתפלה... וכמ"ש הטור בסימן רס"ז על פסוק ושמרו בני ישראל... וכדאמרין בס"פ בתרא דיומא גדולה תשובה שמקרב את הגאולה.

19. שם, דף ד' ע"ב.

20. עיין ג. שלום, והתעלומה בעיניה עומדת, "בחינות" היברת 8, תשט"ו, עמ' 93.

21. מסכת חולין דף קכ"א ע"א—ע"ב. ועיין A. Abeles, Der kleine Versöhnungstag Tradition und Neuschöpfung im Ritus der Kabbalisten (Wien, 1911); ג. שלום, 'Eranos-Jahrbuch', XIX, 1951, עמ' 171–174).

22. העתקות קודמות: ח"ב, יו"ט, פ"א, דף כ"ו ע"ב ("ומה להיות ג"כ זהיר — כשנתבשרו מערב י"ט") = פרי חדש, או"ח, סי' תצ"ה ס"א; שם, שם ("ואף בתבלין — אלא ע"י שינוי") = פרי חדש, שם, סי' תק"ד ס"א.

23. בשלמי חגיגה (שאלוניקי, תק"ן) לר' יעקב אלגאזי, דף קצ"ד ע"ג, מובא המאמר ללא שום מקור.

ההעתיקה היא מלה במלה ממש גם בקטעים שהשמטתי. השינוי היחיד הוא, שלשון הגמרא מובא ב"חמדת ימים" ללא ציון.

חמדת ימים

שם, דף ל' ע"ג: ודעת כמה מהפוסקי' שאם אמר ב"ט מקדש השבת וחזר בו תוך כדי דבור ואמר מקדש ישראל והזמנים שיצא מאחר שהוא יודע שהוא י"ט. ומשמע ודאי שאם היה סבור שהוא שבת אף אם חזר בו תוך כדי דבור לא יצא וצריך לחזור לראש התפלה. והדבר קשה לשמוע, שבכל דוכתא משמע דבכל גוונא בתוך כדי דבור מצי למהדר ביה ולא איכפת לן אם יודע שהוא י"ט או לא. וכן הוא הדין בהמלך הקדוש, שאם אמר האל הקדוש ותוך כדי דבור נזכר ואמר המלך אין צריך לחזור. וכן בדין ברכת העומר... וכן בדין ברכת בפה"ג... ונכון לחוש לסברא זו... וכן הסכימו עמי חברי הישיבה ה"י.

פרי חדש

שם, שם: ומ"ש [ואם אמר מקדש השבת וחזר בו תוך כדי דיבור יצא] אחרי שהוא יודע שהוא י"ט, משמע ודאי שאם הוא סבור שהוא שבת אף אם חזר בו בתכ"ד לא יצא וצריך לחזור לראש התפלה, וכ"כ הרא"ם בתשו' ח"א סימן ד', אבל לפי מ"ש המחבר לקמן בסתם בסימן תפ"ב ס"ב, שאם אמר האל הקדוש ותכ"ד נזכר ואמר המלך הקדוש א"צ לחזור, משמע דבכל גוונא בתכ"ד מצי למהדר ביה ולא איכפת לן אם יודע שהוא י"ט או לא, וכן עיקר. ועיי' לעיל סימן ר"ט ולקמן סי' תפ"ט ס"ו.

ההתחלה ב"חמדת ימים" בלשון "ודעת כמה מהפוסקים" היא לשון ה"שולחן ערוך", המבואר ב"פרי חדש", וההמשך הוא העתקת הביאור בחילופי הסדר ובהשמטת ציוני המקורות. הראיות הנוספות מדיני ברכת העומר וברכת בפה"ג הן עפ"י רמזי "פרי חדש" בסוף המאמר. בעל "חמדת ימים" קנה לעצמו סברתו של די סילוא²⁴, ואפילו העז להציגה כחידוש שנתחדש בבית־מדרשו בהסכמת חברי הישיבה.

חמדת ימים

שם, שם: ובשב' וי"ט שצריך לומר מקדש השבת וישראל והזמנים אם שכח ולא הזכיר של שבת נסתפקו חכמים בדבר. ו"א שכל שכב' הזכירו באמצע הברכה יצא, כדין תפלה של שבת שאם הזכיר של שבת בתוך י"ח אעפ"י שלא קבע ברכה לשבת יצא. ולא נראו דבריו דשאני התם... ומסתבר' דכל שינה מטבע שטבעו חכמים שצריך לחזור, ואפילו אם חתם שלא כסדר ואמר מקדש ישראל והשבת והזמנים הוי משנה מטבע שטבעו חכמים וצריך לחזור.

פרי חדש

שם, שם: ואם לא הזכיר של שבת בחתימה שחתם מקדש ישראל והזמנים כתב בס' כנה"ג דיצא וא"צ לחזור. ויראה שטעמו ממ"ש לעיל בסימן קס"ח ס"ד, שאם הזכיר של שבת בתוך י"ח אעפ"י שלא קבע' ברכה לשבת יצא. ויש לדחות דשאני התם... אבל הכא... כל שלא חתם הכי שינה מטבע חכמים וחזור... וכן מסתברא לי שאם חתם מקדש ישראל והשבת והזמנים דחזור כנ"ל.

24. עיין גם פרי חדש, או"ח (אמשטרדם, ת"צ), סי' נ"ט ס"ב.

המחלוקת המובאת ב"חמדת ימים" בלשון "נסתפקו חכמים בדבר" היא בין "כנסת הגדולה", שדעתו בתוספת ההסברה שב"פרי חדש" רמוזה בציון י"א, לבין "פרי חדש", שטענתו "ויש לדחות" מובאת בלשון "ולא נראו דבריו". סברתו הנוספת של "פרי חדש", שבנוסח המקור היא בלשון "וכן מסתברא לי", מנוסחת כך שתיראה כקנינו של בעל "חמדת ימים"²⁵.

חמדת ימים

שם, שם: וביעלה ויבא נפל מחלוקת בין הפוסקים אם צריך להזכיר של שבת ביעלה ויבא או לא. והנכון להזכירו דכי היכי דמוזכיר מועדי' באתה בחרתנו וביעלה ויבא הכי נמי מוזכיר שבת בשתיהם. ולא דמי לברכת המזון... ונמצא דהתם והכא אנו משוים המדות, ולזה הסכימו רבים מגדולי האחרונים. ולא איפליגו אלא לכתחלה, אבל בידעבד פשיטא דיצא לכולי עלמא הואיל והזכירו באתה בחרתנו.

פרי חדש

שם, ס"ג: צריך לחזור ולהזכירו ביעלה ויבא [הגה כהם תשובת מהרי"ל]. אבל בס' ב"ח כתב... מה צורך להזכיר עוד ביעלה ויבא... ואני אומר... כי היכי דמוזכיר מועדים באתה בחרתנו וביעלה ויבא ה"נ מוזכיר שבת בשתיהם. ול"ד לברכת המזון... נמצא דהתם והכא אנו משוים את המדות וא"כ יפה אנו נוהגין. ומ"ש [הגה] א"צ לחזור... דלא פליגי אלא לכתחילה, אבל בידעבד פשיטא דיצא לכ"ע כיון שהזכיר באתה בחרתנו.

הציון "נפל מחלוקת בין הפוסקים" רומז לחילוקי הדעות בין רמ"א לבין ב"ת, המובאים ב"פרי חדש". דעתו של ר' חזקיה די סילוא, המועתקת מלה במלה, מובאת כניסוחו של בעל "חמדת ימים" בלשון "והנכון להזכירו", ורק בסוף הכניס רמז ל"פרי חדש" בציון "ולזה הסכימו רבים מגדולי האחרונים"²⁶.

פסח

בפרקי פסח נמצא ב"חמדת ימים" אוסף גדול של מאמרי "פרי חדש". לאחר סילוקם של המאמרים המסופקים נשארו בידי עוד שלושים העתקות. אביא שבעה לשונות בשלימות או בהשמטות ושאר המאמרים אציין בהערות²⁷.

25. שלמי חגיגה, דף ר"מ ע"ד — רמ"א ע"א, מביא ר' יעקב אלגאזי את הדעה הדחוייה בשם "כנסת הגדולה" וההוראה המוסכמת בשם "פרי חדש".

26. יתר ההקבלות בדיני יו"ט הן: חמדת ימים, ח"ב, פ"ב, דף ל"א ע"ד ("וכן מותר לכסות — כ"ע מודו דשרי") = "פרי חדש", או"ח, סי' תק"ב ס"א; שם, פ"ג, דף ל"ו ע"ג ("ואף שהתירו—באיסור דרבנן") = שם, סי' תצ"ה ס"א; שם, דף ל"ו ע"ד ("צריך להזהר כשמסיקי'—דומה למכבה") = שם, סי' תק"ב ס"ב; שם, שם ("ומפני שסתם עצים — מוקצה לדבר אחר") = שם, סי' ג'; שם, שם ("ולפידים שנשארו — דלצורך היום מתתקנים") = כב, סי' תק"א ס"ז; שם, שם ("אבל... ממלאה אשה — רוב הגדולים ז"ל") = שם, סי' תק"ג ס"א; שם, פ"ד, דף מ"ה ע"ב ("וכתב הר"ן — לעשות מחיצה") = שם, סי' תצ"ו ס"ב; שם, פ"ה, דף מ"ח ע"ג ("ואף עד י"ג — בפ"ק דחגיגה") = שם, סי' תצ"ד ס"ג; שם, דף מ"ט ע"א—ע"ב ("והעול' נהגו — לאכול עד כאן") = שם, סי' תצ"ב ס"א.

27. ההעתקות הראשונות הן: חמדת ימים, ח"ג, ניסן, פ"ב, דף ח' ע"ד ("וכ"ש בעסק מצוה —

חמדת ימים

ח"ג, ניסן, פ"ב, דף י' ע"א: אבל לדברים דמחמת פרישות וחסידות ואינו אלא מילתא יתירתא, כגון מנהג אנשי מעשה האוכלים מצה שמורה משעת קצירה כל ימי הפסח, מסתבר דל' מקרי סייג ואינו אלא מילתא יתירתא, ואם רוצים לאכול ממצה שאינה שמורה משעת קצירה יש להם התרה, אך להקל בלא התרה אין טעם להם.

פרי חדש

או"ח, הלכות פסח, סי' תצ"ו (דיני מנהגי איסור, ס"א), דף נ"ז ע"ב: אלא ודאי כדאמרן דשאני בדברים הנעשים מחמת סייג לדברים הנעשים מחמת פרישות וחסידות. ואלו בני אדם שנוהגים לאכול מצה שמורה משעת קצירה כל ימי הפסח, מסתברא דלא מקרי סייג ואינו אלא מילתא יתירתא דעבידי²⁸, ואם רוצה לאכול ממצה שאינה שמורה משעת קצירה מסתברא דאפילו התרה לא בעי כלל. וזה פשוט.

המאמר כולו מועתק מ"פרי חדש" כמעט מלה במלה, אבל בסוף מובעת התנגדות לדעתו בענין ההתרה, בהכנסת שינוי קל בלשונו. הלשון שהבאתי הוא קטע מתוך מאמר, שבעל "חמדת ימים" מספר בו על ריבו עם בני אשכנז הבאים לא"י ומקילים בדיני פסח כמנהג הספרדים, וזו לשונו²⁹: "ורייב לי עם כמה מבוני [צ"ל מבני] אשכנז הבאי' משם לכאן הפוסחי"ם על ב' הסעיפי' והקלו על עצמם להיות עושים כמנהג הספרדים מום פס"ח ועור מן הבא בידם, וזה אשר לא כדת של תורה, ומשנה שלימה שנינו נותנים עליו חומרי מקום שיצא משם, וחייבים לשמור לעשות ככל הלכות הפסח אשר נהגו אבותיה' בני אשכנז". מכיון שרוב המאמר, גם בחלק הקודם לקטע שהבאתי, מועתק מ"פרי חדש", כפי שצינתי בהערה, יתכן שכל הסיפור על הריב עם בני אשכנז בדוי. ב"פרי חדש" נמצא במקום אחר³⁰ בירור רחב בענין "חומרי מקום שיצא משם" ומסקנתו היא, שמבבל לבבל ומא"י לא"י מחייבות החומרות בין אם דעתו לחזור ובין אם אין דעתו לחזור, אבל מבבל לא"י ומא"י לבבל אין להן תוקף אלא אם דעתו לחזור. ב"חמדת ימים" לא מבורר אם בני אשכנז הנדונים היה בדעתם לחזור או לאו, אבל יתכן שבמלים "הפוסחי"ם על ב' הסעיפים" הוא רומז לכך, שלא באו להשתקע בא"י. ר' אברהם הלוי ממזרים דן במישרין³¹ בשאלת בני אשכנז הבאים לישובי ספרדים ודעתו היא, שבירושלים אין האשכנזים יכולים לנהוג כקולי הספרדים בפסח, משום שיש שם בית-דין שלהם הנוהג עפ"י מנהגי אשכנז,

ואף בשעת הדחק" = פרי חדש, או"ח, סי' תנ"ג ס"ד; שם, דף ט' ע"ג ("וכתב הב"י — שצריך לנקר") = שם, סי' ת"ס ס"ד; שם, שם ("ולא יהשו — גוערין בו בנזיפה") = שם, סי' תנ"ט ס"ב; שם, דף י' ע"א ("ואף כי לפי הדין — הריב"ש סימן שצ"ט") = שם, סי' תצ"ו (דיני מנהגי איסור, ס"ז), דף נ"ז ע"ב—ע"ג.

28. השווה א. ריבלין, לקוטים וכו', עמ' 60.

29. חמדת ימים, ח"ג, ניסן, פ"ב, דף ט' ע"ד.

30. או"ח, סי' תס"ח ס"ד.

31. שו"ת גנת ורדים (קושטא, תע"ז), יו"ד, כלל ג' סי' ה'.

אבל במקומות אחרים יש להקל אם אין דעתם לחזור. יתכן שבעל "חמדת ימים" קיבל את ההשראה להמצאת הסיפור על ריבו עם בני אשכנז מהוראתו של ר' אברהם הלוי³², וביסס את ענין הריב בהעתקת דבריו של ר' חזקיה די סילווא. גם המאמר השני³³, שראיתי צורך להביא, מותק כמעט מלה במלה, אבל בהסתייגות מעמדת "פרי חדש" בנקודה חשובה.

חמדת ימים

שם, פ"ג, דף י"ג ע"ד: וכן תראה שיש מן הפוסק' שאסרו האורז ושאר מיני קטניות לעשות מהם חבשיל, אעפ"י שהדבר פשוט בגמ' להתיר ואפ"י הכי אסור, דדגן מעשה קדרה וקטנית מעשה קדרה גזירה הא אטו הא. ויש להם על מה שיסמכו מהא דאמרין בפרק כל שעה... והן עתה רבי' הם עם הארץ ורוב' אינן בני תורה יש לתפוס לאסור בכל מידי דדמי לדגן משו' דמיחלף, וביותר בקטנית האורז דאירע אחר שנבדק ג"פ יפה נמצא בו גרעין חטה. ושומר נפשו ירחק ממנה.

פרי חדש

שם, סי' תנ"ג ס"א: ויש אוסרין [לעשות חבשיל מאורז וקטניות], ואעפ"י שהדבר פשוט בכ"ס להתיר מ"מ אסרו משום דדגן מעשה קדרה וקטנית מעשה קדרה גזירה הא אטו הא. וזה תימה שאחר שנסת' התלמוד שנגזור גזירות מדעתינו. ומצאתי להם סמך מהא דאמר' בפ' כ"ש... והאידנא שאין הדורות מתקני' כמן הדורות הראשונים... יש לתפוס לאסור כל מידי דדמי לדגן משום דמיחלף להו בדגן. אבל אין כן מנהגינן... זולתי באורז ששנה אחד אחר שנבדק ג' פעמים יפה נמצא בו גרעין חטה, ומאותו היום והלאה לא אכלנוהו בפסח.

בעל "חמדת ימים" קנה לעצמו כל שיקוליו וראיותיו של ר' חזקיה די סילווא, אבל השמיט את תמיחתו וציון המנהג לבשל קטניות, ובשינוי לשוני קל ("וביותר בקטנית האורז" במקום "זולתי באורז") הכניס שינוי עניני חשוב. המעשה במציאת חטה באורז אירע בוודאי בזמנו של ר' חזקיה די סילווא, וב"חמדת ימים" נמסר כאילו קרה הדבר בזמן המחר.

חמדת ימים

שם, דף י"ג ע"ד—י"ד ע"א: ונכון להזהיר את העם גם כן שהשמן ושלוקות וכבש' ודבש שאד' לוקח מן השוק שיקחו' קוד' הפסח ויניח' בכלי כשר כמו שאמרו הפוסק'... והן

פרי חדש

שם, סי' תמ"ז ס"ה: ואחר שביארתי דעת המחבר ודעת מור"ם ז"ל אכתוב דעתי בעניינים אלו והוא זה, שהמרקחות וארופי [הוא דבש שעוסינן מתירוש] ויין מבושל... הו"ל כאילו

32. אם השערה זו נכונה, יוצא, ש"חמדת ימים" שאב מספר כנדפס בשנת תע"ז, אבל לפי שערה אין לי הוכחה מספיקה לכך.

33. ההקבלות הקודמות הן: חמדת ימים, ח"ג, ניסן, פ"ג, דף י"ג ע"א ("ועוד כמה מהם — אל ישתמשו בהן בפסח") = פרי חדש, אר"ח, סי' תנ"א ס"א; כ"ב, כ"ב ("והן היום — ואף בדיעבד") = שם, שם סכ"ו; שם, דף י"ג ע"ב ("וכתבו הפוסקים בדין קמה — ויאכלנו בפסח") = שם, סי' תס"ו ס"ד (דעת פרי חדש מובאת בלשון "הסכימו גדולי ישראל"); כ"ב, שם ("וכתבו עוד דגם על ידי גוי — אדעתא דנפשיה קעביד") = שם, סי' תנ"ה ס"א.

חמדת ימים

עתה רבי' מיראי ה' קדושו אין ניאותין בפסח אלא בשמן זית בלבד, וכן ראוי להורות. והמרקחות והדבש שעושין מתרוש ויין מבושל... הוה ליה כאילו אינן בני יומן בודאי כמו שאמר הב"י ד"ל. וכן בסתם כלים... ואף לדעת האוסר' גותן טעם לפג' בפסח... אפילו בפתייתן של פת שאי אפשר שלא ישאר שם חמץ אוסר הראב"ד והובאו דבריו בספר תמי' דעים, וראוי לחוש לדבריו ומהיות טוב אל תקרי רע.

פרי חדש

אינן ב"י בודאי וכמ"ש הב"י. וכן בסתם כלים... וכבר כתבתי למעלה דאף לדעת האוסר' נ"ט לפגם בפסח... אפילו בפתייתן של פת שא"א שלא ישאר שם מן החמץ אוסר הראב"ד הובאו דבריו בס' תמים דעים סי' ל"ג, ונראין דבריו ומהיות טוב אל תקרי רע. נכון להזהיר לעם שהשמן ושלקות וכבשים ודבש שאדם לוקח מן השוק שיקחם קודם הפסח ויניחם בכלי כשר וכמ"ש מהרי"ט בח"ב בשאלה ראשונה יע"ש... וכן אין אנו נוהגים לבשל בפסח אלא בשמן זית, וכן ראוי להורות.

מאמר גדול זה, שהבאתי אותו למקוטעים, מובא ב"פרי חדש" במפורש כדעתו האישית של המחבר, אבל בעל "חמדת ימים" שם אותו בכליו כמות שהוא, חוץ מהחלפת הסדר וכמה שינויים מעניינים, שיש לעמוד עליהם. ההתחלה ב"פרי חדש", וכן הציונים למקומות אחרים בספר, הושטו. ההבאה בשם מהרי"ט נסתמה בלשון "כמו שאמרו הפוסקים", אבל בעל "חמדת ימים" נשמע לציון "יע"ש" ועיין והוסיף עפ"י מהרי"ט: "שם יניח לקנו' עד הפסח יש לחוש שמא היו בכלי חמץ ועכשיו בפסח בלעו מן הכלי אגב מלחייהו ואוסרי". דברי ר' חזקיה די סילוא: "וכן אין אנו נוהגים" הובאו בנוסח של עדות ראייה: "הן עתה רבי' מיראי ה' קדושו אין ניאותין".

אביא גם מאמר אחר, המועתק מאותו סימן ב"פרי חדש"³⁴, שיש בהעתקתו שינויים מעניינים.

חמדת ימים

שם, דף י"ד ע"ב: ודע כי כל הנוהג בכל החומרות של חוקת הפסח אין לסמוך על מה שהקלו קצת מהפוסקים ביום טוב האחרון של פסח, כי אינו נכון בעיני כמ' מגדולי ישראל מדאמרי' פרק ג' שאכלו... ובפרק במה מדליקין... והכא נמי אם אנו מתירין כמה דברי' שנהגנו בהן איסור בהג' ב"י האחרון יזלזלו בו ח"ו. וכן ראיתי רבי' מיראי ה' אחזו בדרך ישרה זו ויאחז צדיק' דרכם.

פרי חדש

שם, שם: ומ"ש [הגה] אבל ב"י האחרון יש להקל בו, כ"כ בפסקי מהרא"י בסימן קפ"ז. ואינו נכון מדאמרינן בפ"ג שאכלו... ובפ' במה מדליקין... וה"נ אם אנו מתירים לשתותו ב"י האחרון יזלזלו בו נ"ל [נראה לי].

הציון "קצת מהפוסקים" ב"חמדת ימים" מכונן לרמ"א ופסקי מהרא"י. השגתו של ר'

34. בין שני המאמרים מועתק עוד מאמר מאותו סימן: חמדת ימים, ח"ג, דף י"ד ע"א ("ומי ששרה צמוקין — כמשק' עצמ' עיין שם") = פרי חדש, או"ח, סי' תמ"ז ס"ג. דין זה רשום במפתחות ל"חמדת ימים" כחידושו של המחבר.

חזקיה די סילוא בלשון "ואינו נכון" מובא בהרחבה: "כי אינו נכון בעיני כמ' מגדולי ישראל". ההוראה ב"פרי חדש", שענינה שתית יין או מרקחת המבושלים בכלי חמץ, הועברה ב"חמדת ימים" לכל החומרות הנהיגות בפסח. אמיתותה של התוספת האישית בסוף המאמר בלשון "וכן ראיתי" מפוקפקת. ככל הלשונות מסוג זה ב"חמדת ימים".

חמדת ימים

שם, דף ט"ו ע"ב: ולענין התבשיל בשבת זו [שחל בה ערב פסח] מנהג ותיקין לבשל בקדרות חדשות ומוכנות לפסח, ובכף חדשה מוציאין התבשיל מן הקדירה ומניחין בקערות של חמץ, ואחר האכילה מקנחין אותם באצבע כמבואר בפוסקים.

פרי חדש

שם, סי' תמ"ד ס"ג: אני נוהג בביתי לבשל בקדירות חדשות ומוכנות לפסח, ובכף חדשה מוציאין התבשיל מן הקדירה ומניחים בקערות של חמץ, ואחר האכילה מקנחין אותם באצבע כדלקמן בס"ד [בשו"ע]. וכן נכון לעשות.

מנהגו של ר' חזקיה די סילוא בביתו מובא כמנהג ותיקין. ציונו לסעיף סמוך ב"שולחן ערוך" מובא בלשון "כמבואר בפוסקים". המאמר הבא³⁵ הוא אחת ההעתקות המענינות ביותר מ"פרי חדש". אביא אותו בהשמי' שות בהבלטת ההקבלות החשובות.

חמדת ימים

שם, פ"ה, דף י"ח ע"א—ע"ב: וצריך לדעת דאף על גב דקודם שש בהוצאה מרשותו סגי... וראיה ממה שאמר הרשב"א סי' ע'... אבל כאן שרוצה לזכות בחטים ולמכרם אסיר ע"ש... והכי נמי אותם חסרי השכלה הנהיגים אחר הביטול בערב פסח לתת איזה דבר הצריכה להם בקרן זוית מן השוק משומרת שלא ימצאנה שום אדם, ואחר הפסח הולכים לאותו זוית שהניחוה שם וחוזרים וזוכי' בס', לא אריך למיעבד הכי וקעברי האיסור חמץ. ודין נותנו לגוי מכירו וידע שלא יגע בו שאני לפי שכבר נכנס לרשו' אחר' והו"ל חמצו של גוי, אבל להניח בקרן לזכו' בו לית דין ולית דיין שיתירנו וכן לא יעשה.

פרי חדש

שם, סי' תס"ז ס"ט: נשאלתי על גרעין חטה אחת שלתתוה במים וכתבו עליה פסוק... וגם שם הכותב ושם אביו... ובעל החטה מרוב חשיבותה כשמגיע פסח מניחה בקרן זוית מן השוק משומרת שלא ימצאנה שום אדם, ואחר הפסח הילך לאותו זוית שהניחה שם וזוכה בה, אי שפיר דמי למעבד הכי או לא. והשבתי הנה כבר כתבתי... ויראה ודאי דלאו שפיר למעבד הכי, דאע"ג דקודם שש בהוצאה מרשותו סגי... וראיה ממ"ש הרשב"א בתשובה סי' ע'... אבל כאן שרוצה לזכות בחטים ולמכרם אפשר דאסיר, וכן פסק מור"ם ז"ל בס"י תל"ו ס"א וכתבתיו בסימן תמ"ח ס"ה יע"ש... וה"נ בנ"ד כל שדעתו לזכות בו אסיר אחר הפסח. ודין נותנו לגוי מכירו וידע שלא יגע בו כמיתר אעפ"י שדעתו לזכות בו שאינו [צ"ל כאני] לפי שכבר נכנס לרשות אחרים והו"ל חמצו של גוי.

35. ההעתקות הקודמות הן: חמדת ימים, ח"ג, ניסן, פ"ג, דף ט"ו ע"ג ("ולענין הסעודה הג' — מצה לתיאבון") = פרי חדש, או"ח, סי' תמ"ד ס"א; שם, שם ("ויכ' להזהיר את העם — וזה פשוט")

ב"פרי חדש" לפנינו שאלה ותשובה על מעשה שהיה בגרעין חטה מיוחד במינו³⁶. בעל "חמדת ימים" ניסח את המאמר כהוראה כללית בהחלפת הסדר ובשילוב לשון השאלה בתוך התשובה, ומנהגו של בעל החטה נהפך למנהג נפוץ של "חסרי השכלה". אחרי הראיה מתשובת הרשב"א מובאים ב"פרי חדש" ציונים אחרים בסיום "יע"ש. ב"חמדת ימים" הושמטו הציונים הנוספים ומלת "יע"ש נספחה לדברי הרשב"א. אסיים את ההקבלות בדיני פסח בהעתקה האחרונה מ"פרי חדש" בפרקי פסח שב"חמדת ימים"³⁷. מאמר זה דן בשתיית משקים אחרי ארבע כוסות.

חמדת ימים

שם, פ"ה, דף כ"ז ע"ד: וכתב הב"י ז"ל וכל המשקין דינם כיון [לאיסור שתייה אחר ד' כוסות]. ונראה להתיר משקין שאינם משכרין, שהרי כתב הר"ן... ועל פי טעם זה כל משקה דלא הוי חמר מדינה מותר לשתות אחר ד' כוסות. ומטעם זה התרת לעצמי ולרבים אשר עמדי לשתות מי הקאוי וכיוצא אחר הסדר.

פרי חדש

שם, סי' תפ"א ס"א: וכל המשקין דינם כיון, כ"כ בב"י. ול"נ [ול"י נראה] להת' משקי' שאינם משכרין, שהרי כתב הר"ן... ולפי טעם זה כל משקה דלא הוי חמר מדינה מותר לשתות אחר ד' כוסות... ולפיכך הדבר ברור להתיר לשתות הקאוי וכיוצא.

ההעתק הוא כמעט מלה במלה בהשמטות. בעצם הוראת ההיתר נזהר בעל "חמדת ימים" בלשונו ובמקום "ול"י נראה להתיר" כתב סתם "ונראה להתיר", אבל משינוי הנוסח בסוף המאמר ניכר בבירור, שביקש ליחס את קביעת הדין לעצמו, שכן הוראתו הכללית של ר' חזקיה די סילוא מסר כהנהגתו האישית בליל הסדר. במפתחות ל"חמדת ימים" מובא ההיתר כחידושו של המחבר.

ספירת העומר ושבועות

בדיני ספירת העומר מצאתי שש העתקות בטוחות, ואביא אחת מהן בהקבלה³⁸. בדיני

= שם, שם ס"ז; שם, שם ("ולענין הסדר — כקדשים בחוץ") = שם, סי' תע"ג ס"ד; שם, דף י"ו ע"ב ("ומנהג חסידי' — לא עיכב") = שם, סי' תל"ב ס"ב.

36. בירור הלכי כללי בענין דומה, אבל בנוסח שונה לגמרי, נמצא בפרי חדש, סי' תמ"ח ס"ה. 37. קודם נמצאות עוד הקבלות אלו: חמדת ימים, ח"ג, ניסן, פ"ה, דף י"ח ע"ב ("וכן אחר הביטול — ועובר עליו") = פרי חדש, או"ח, סי' תמ"ו ס"א; שם, שם ("ולאחרי חמץ של גוי — ואסור להריחו") = שם, סי' תמ"ח ס"א (דעת פרי חדש בשם "גדולי ישראל"); שם, דף כ' ע"ב ("ולאחרי האפיה — שהזהירו הראשונים") = שם, סי' ת"ס ס"ג; שם, פ"ה, דף כ"ג ע"א ("וישב וישתה — ישתה בבית אחת") = שם, סי' תע"ב ס"ט; שם, דף כ"ד ע"ב ("וראויה היה לברך — לא מברכין") = שם, סי' תע"ג ס"ו; שם, דף כ"ה ע"ד ("וכל הכוסות — מצות חכמים כתקנה") = שם, סי' תע"ב ס"ט; שם, שם ("ומה שלא תקנו — הרוקח סי' רפ"ג") = שם, שם ס"ח; שם, דף כ"ו ע"א — ע"ב ("ואחר כ', יקח — כזית מכל אחד") = שם, סי' תע"ה ס"א; שם, דף כ"ז ע"ב — ע"ג ("ואם שכח — כמ"ש הרא"ש") = שם, סי' תע"ז ס"ב.

38. שאר ההעתקות הן: חמדת ימים, ח"ג, עומר, פ"א, דף ל"א ע"ג ("ומטעם זה — הרלב"ח ז"ל")

שבוועות אציין כאן מאמר אחד³⁹. העתקה נוספת אברר בדיון על המאמרים בשם "מורי".

חמדת ימים

ח"ג, עומר, פ"א, דף ל"א ע"ד: ואם שכח ולא בירך בלילה יספור ביום בלא ברכה, משום דאיכא פלוגתא... ולפיכך לענין הברכה ספק ברכו' להקל, אבל לענין הספירה יספור דליכא שום פסידא. ויכול לברך בשאר הימים בברכה משום דהוי ספק ספיקא, ספק אם יש תשלומין ביום ונמצא שלא דילג יום שלם, ואם תמצא לומר הלכה כמ"ד דאין תשלומין שמא הלכה כמ"ד דכל יום מצוה בפני עצמו. וכן אם נסתפק אם דילג יום אחד לגמרי מונה בברכה בשאר הימים מהאי טעמא דהוי ספק ספקא, ספק אם דילג ואם תמצא לומר שדילג שמא הלכה כמאן דאמר דכל לילה מצוה בפני עצמה... כמו שמבואר כל פרטי אלה הדברים בפוסקים.

פרי חדש

או"ח, סי' תפ"ט ס"ז: [שכח ולא בירך כל הלילה] יספור ביום בלא ברכה [שו"ע], משום דאיכא פלוגתא... לפיכך לענין ברכה ספק ברכות להקל, אבל לענין ספירה... יספור כיון דליכא כוון פסידא בדבר. וכיון דהך דינא ספיקא הוי, כי היכי דכתב המחבר לקמן בס"ח בדיון מסופק אם דילג יום א' שיספור בשאר ימים בברכה ה"נ כשספור ביום הו"ל כמסופק אם דילג יום א' ויספור בשאר ימים בברכה. וכן מצאתי לבת"ה בסימן ל"ז... ואין זה מוכרח... וגם מ"ש [מה שאמרתי] יש לדחות, דשאני לקמן דאיכא ט"ס, אבל הכא כיון דמספקא לן אי מצי לספור ביום או לא הו"ל חד ספק' לשאר יומי וספק ברכות להקל. וכן נ"ל עיקר לספור שאר ימים ג"כ בלא ברכה.

כאן לפנינו יחס מסובך בין "חמדת ימים" לבין "פרי חדש". רוב המאמר הוא העתק כמעט מלה במלה, אבל בעיקר הדיון פוסק "חמדת ימים" כשיקול הראשון ב"פרי חדש", שנדחה אחר-כך. טעם הדחיה ב"פרי חדש" הוא, שאם נסתפק בדילוג יש ספק ספקא, מה שאין כן אם שכח לברך וספור ביום בלא ברכה שיש ספק אחד בלבד. לעומת זה כותב בעל "חמדת ימים", ששני המקרים שווים כי בשניהם יש ספק ספקא. אך נוסח הספק ספקא במקרה השני הוא שוב העתק מ"פרי חדש" בסעיף ח'. נמצא, שבעל "חמדת ימים" העתיק סברתו הראשונה של "פרי חדש" והחזיק בה, וללא הזכרתו חלק על טענתו לדחות אותה סברה. אולם לפי שיטת עבודתו של בעל "חמדת ימים" מסופק אני אם טענת הספק ספקא באם שכח לספור בלילה היא חידוש, ואולי העתיק אותה מהשגתו של פוסק אחר על "פרי חדש". ציונו בסוף המאמר: "כמו שמבואר כל פרטי אלה הדברים בפוסקים" מחזק חשש זה. בירורים אלה מוכיחים, שבעל "חמדת ימים" שאב מלוא חופנים מ"פרי חדש" או"ח, שנדפס בשנת תס"ו, ובפרקי פסח רוב הדינים מועתקים מ"פרי חדש". בקיאותו של בעל

= פרי חדש, או"ח, סי' תפ"ט ס"א; שם, דף ל"א ע"ג—ע"ד (רעור נמצא תקון — ומצי לברוכי) = שם, שם ס"ד; שם, דף ל"א ע"ד ("ואף שיש — ברכה לבטלה") = שם, שם ס"ג; שם, דף ל"ב ע"א ("ומיהו אם מנה — הרוקח סימן רצ"ד") = שם, שם ס"א; שם, פ"ב, דף מ"ג ע"ב ("ונוסף גם הוא — במיתת אסכרה") = שם, סי' תצ"ג ס"א.

³⁹ חמדת ימים, ח"ג, שבוועות, פ"ד, דף ס' ע"ד ("והכל מדיכ — מתענ' בו") = פרי חדש, או"ח, סי' תצ"ד ס"ג.

"חמדת ימים" בספרות ההלכה וחריפותו בחידושי דינים שאולות בעיקר מר' חזקיה די סילווא.

השאלה היחידה הטעונה בירור היא אם יש מקום להניח, שההצעות לקוחות מכתב־יד של "פרי חדש". המהדיר ר' דוד די סילווא, בן המחבר, כתב בהקדמתו ל"פרי חדש" או"ת, שהספר נערך מתוך "חיבור וקונטרסים", שנמצאו בבית־מדרשו של אביו, בית־המדרש "בית יעקב". חכמי ירושלים מציינים בהסכמתם. שהבן מצא כתבי אביו "למקצועות המשכן ועיר שם לקוטי בתר לקוטי מכתבי הקדש שבלו ונפסדו". מדברים אלה למדים אנו, שהספר בוודאי לא היה נתון לשימוש לפני הדפסתו. אמנם חברי הישיבה יכלו לקרוא בכתבים, שהיו מונחים בבית־המדרש, ואף מצאתי עדויות לכך, שחכמי "בית־יעקב" עיינו ברשימותיו של ר' חזקיה די סילווא. בספרי ר' ישראל מאיר מורחי, שאחיו ר' נסים חיים משה מורחי היה תלמידו של ר' חזקיה די סילווא ושימש כראש הישיבה ב"בית יעקב" במחצית הראשונה של המאה הי"ח, וגם הוא עצמו היה אחד מחכמיה⁴⁰, מצאתי שתי הבאות מכתבותיו של בעל "פרי חדש": "וראיתי בגליון הרי"ף אשר בבית מדרשו בית יעקב פרירא תנצב"ה שכתב ה"ה כמה"ר חזקיה סילווא בסביבות המרדכי של מ' כתובות"⁴¹; "ראיתי בכתב הרב הג' כמהר"ר חזקיה די סילב"ה נתעורר בההיא דה' עבודת יוה"ק"⁴². גם חיד"א מעיד⁴³, שראה "גלילונות קצת ספרי הפר"ח שהועתקו במים חיים". לפיכך אילו נמצאו מאמרים בודדים מ"פרי חדש" או"ת ב"חמדת ימים" אפשר היה לחשוב, שהמחבר היה מחכמי "בית יעקב" והעתיק מכתב־יד. אך מכיון שהעליתי אוסף גדול של העתקות מסתבר, שהיה לפניו ספר ערוך בדפוס. הנחה זו תהיה לוודאות לאור הוכחותי הבאות, שבעל "חמדת ימים" העתיק מספרים שנדפסו בשנות תס"ז ותע"ב.

ג. ס' לקט הקמח לר' משה חאגיז

שני מאמרים מצאתי ב"חמדת ימים", המועתקים ללא ספק מס' לקט הקמח או"ת ויר"ד (אמשטרדם, תס"ז) לר' משה חאגיז⁴⁴, שהיה נכדו ותלמידו של ר' משה גאלנטי וגיסו של ר' חזקיה די סילווא. ס' לקט הקמח הוא אוסף מכתבי פוסקים אחרונים, אבל נמצאים בו דברים רבים מחאגיז עצמו, ובשני המאמרים שב"חמדת ימים" הועתקו לשונותיו וחידושיו,

40. עיין א. ל. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים (ירושלים, תרפ"ט), ח"ג, עמ' 13–16; א. יערי, שלוחי ארץ ישראל (ירושלים, תשי"א), עמ' 380–381. בשו"ת אדמת קודש לר' נסים חיים משה מורחי נזכר בעל "פרי חדש" פעמים רבות בכינוי "מורי".

41. שו"ת פרי הארץ, ח"א (קושטא, תפ"ז), דף ס"ז ע"ג.

42. שם, ח"ב (שאלוניקי, תקט"ו), דף ט' ע"ד.

43. ס' מחזיק ברכה (ליוורנו, תקמ"ה), או"ת, סי' רי"ז ס"ב.

44. נולד בירושלים בשנת תל"ב ונפטר אחרי שנת תצ"ח בא"י. עיין א. יערי, שלוחי ארץ ישראל,

עמ' 363–371.

כפי שיתברר. מאמרים אלה חשובים מאוד לא רק להוכחת שימושו של בעל "חמדת ימים" בספרו של חכם מאוחר זה, אלא גם לעזותו המדהימה בדרכי העתקתו.

המאמר הראשון הוא תוכחה זועפת נגד החוטאים המתגלחים בחוליהמועד, הכתובה בלשון אישית ולכאורה נראית כתוכחה מובהקת של המחבר. והנה מתברר, שמתחילתה ועד סופה אינה אלא מלאכת מחשבת של שיבוץ קטעים מתשובותיהם של חכמי ויניציאה ואמשטרדם משנת ת"ס ד שנאספו ופורסמו ב"לקט הקמח"⁴⁵, בתוספת דברי הסיום של ר' משה חאגיז, המובאים בנוסח מסולף.

התשובות שב"לקט הקמח" דנות בשאלה על אדם בעל עור רגיש, שלפי עדות הרופאים עלול להינזק בהפסקת הגילוח בחול המועד, אבל תוך כדי בירור השאלה משמיעים המשיבים דברי גינוי כלליים על פריצת הגדר של איסור הגילוח בחוליהמועד. ר' משה חאגיז הוסיף לדבריהם פתיחה וחתימה. בפתיחתו הוא כותב⁴⁶: "ואסיים בחביט חביט ולא בריכנא להני רשעי חדתי חרסי"מ מקרוב באו להוסיף על חטאתם פשע לגלח ולהתגלע פאת זקנם גם בחולו של מועד. וכאשר שמעתי כן ראיתי, שנשאלה שאלה לחכמים אם יש צד היתר בדבר, ויען העיר ה' את רוח קצת אנשים חשובים להתריס כנגדם, להיות שהיה היכולת בידם למחות לכבוד ה' ותורתו השתדלו ברב עז ותעצומות לכתוב לגלילות לשבר מתלעות עול של בני אדם הארורי הללו דמיהם במ, ולכן אמרתי תגלה חרפתם בקהל רב ותגמר המצוה על ידי להביא אל בית הדפוס מקצת מהדברים שנכתבו על עסק זה למען כל העם ישמעו ויראו ולא יזידון עוד. ובפעם הזאת אהיה כמתריש ולא אפרס' את שמם אולי יתקנו וישובו אל ה' וירחמם". הרי ברור, שהענין עדיין לא הגיע לסיומו בזמן הדפסת הספר בשנת תס"ז.

בעל "חמדת ימים" אסף לשונות מתשובות אלו והתקין לעצמו תוכחה לצרכי ספרו. אביא את המאמר כסדרו ב"חמדת ימים" בהקבלה לקטעי התשובות⁴⁷, ואחר-כך אביא לחוד את דברי הסיום, שמקורם בחתימתו של ר' משה חאגיז.

חמדת ימים

ח"ב, יום טוב, פ"ה, דף מ"ז ע"א—ע"ב: וראוי להיות כל איש זהיר להזהיר לביתו על זאת, שלא יעברו על תקנת חכמים ושלא יכנסו תחת סוג המזלזל את המועדות, שהוא א' מכ"ד דברים שחייבים עליהם נדוי... וחובה מוטלת על פרנטי ראשי ומנהיגי הק"ק וחכמיה להיות עומדים בפרץ לבטל כל כיוצא בדברים

לקט הקמח

י"ד, הלכות יין נסך, דף ל"ב ע"א (תשובת חכמי ויניציאה): והרי הם [המתגלחים בחול המועד] נכנסים תחת סוג המזלזל את המועדות, שהוא אחד מהכ"ד דברים שחייבים עליהם נדוי... וחובה מוטלת על פרנטי ראשי ומנהיגי הק"ק וחכמיה לעמוד בפרץ ולאזור כגבור חלציהם כדי להקחות את שניהם של הרשעים

45. י"ד, הלכות יין נסך, דף כ"ט ע"ד — ל"ב ע"ג.

46. שם, דף כ"ט ע"ד—ל' ע"א. לפני הפתיחה מדובר בגנותו של זלוזל באיסורים אחרים, ומכאן לשון "ואסיים".

47. פירוק המאמר לפסקות נעשה על ידי, ב"חמדת ימים" כל המאמר הוא ללא הפסק.

חמדת ימים

האלה, וביותר לעמוד בפרץ לשבר מתלעות עול האנשים החטאים אשר התירו לגלח עצמם בחה"מ.

וסומכים עצמם לסברת ר"ת, שהתיר במי שגילח בעי"ט לגלח בחה"מ, דלא שייך טעמא דלא יכנס לרגל כשהוא מנוול, ואין סברה [זו] מוסכמת וכבר מחו לה אמוחה כל הפוסקים חדשים עם ישנים אשר בית ישראל על פיהם יחנו ועל פיהם יסעו.

והכריחו בראיות ברורות, שסברת ר"ת בזה אין לה שורש וענף... ומאחר שסברת ר"ת הוה כלא הוה אין מקום לסמוך עליו. והגם שהתירו הפוסקים בנטילת צפרנים בחה"מ כל שנטלן מעי"ט, אין משם ראיה... אבל ענין הגילוח דמדינא דגמרא אסר לא פלוג רבנן. ואין ספק אצל כל יודע דת ודין, כי החטאי' האלה בנפשות' המתגלחי' בחה"מ מובדלים הם מעדת ישראל עם הקדש, והרי הם נכנסים תחת סוג המזלזל את המועדות, שהוא כעע"ז וחיבי' נזיפה.

· לקט הקמח

הללו ולבטל אותם ממעשיהם הרעים, ובפרט בדבר כזה.

שם, דף ל' ע"ג—ע"ד (תשובת חכמי אמשטרדם): ואפי' אם גילח בערב הרגל, דלא שייך טעמא דלא יכנס לרגל כשהוא מנוול, אפי' הכי אסור דלא פלוג רבנן. ואף כי ר"ת בגילח ערב הרגל נטה להתיר, כבר הכו על קרקד סברא זו כל הפוסקים חדשים גם ישנים אשר בית ישראל על פיהם יחנו ועל פיהם יסעו.

שם, דף ל"א ע"ב (המשך התשובה הנ"ל): מכל אילין מילי מעלייתא וראיות ברורי' נראה לעין כל, שסברת ר"ת בזה אין לה שורש וענף... ומאחר שסברת ר"ת הוה כלא הוה אין מקום לצדד הצדדים שצדד השואל אם יש לסמוך על דברי ר"ת או לאו. והגם שהרב מגן אברהם פסק להתיר בנטילת צפרנים בחה"מ אם נטלן קודם הרגל, לאו דסמך על דברי ר"ת... ומשום דהוי [גילוח] במלתא דמדינא דגמרא אסיר אין חילוקו [של ר"ת] עולה יפה.

שם, דף ל"ב ע"א (תשובת חכמי ויניציאה): אין ספק אצל כל יודעי דת ודין, כי החטאים האלה בנפשותם המתגלחים בחה"מ מובדלים הם מעדת ישראל הכשרים, והרי הם נכנסים תחת סוג המזלזל את המועדות, שהוא אחד מהכ"ד דברים שחייבים עליהם נידוי.

הקבלה זו מורה, שתוכחת "חמדת ימים" מורכבת מארבעה קטעים, שנעקרו משתי תשובות וחוברו יחד בשינויי לשון קלים. בקטע הראשון שכח בעל "חמדת ימים" להתאים את הנוסח של זירון המנהיגים לצרכיו, שכן בנוסח המועתק מלה במלה מתשובת חכמי ויניציאה הכוונה, כנראה, לקהילה מסוימת. בין הקטע השני לשלישי, ששניהם מועתקים מתשובת חכמי אמשטרדם, הושמטה פסקה ארוכה, שבה מביאים המשיבים ראיות משלהם לביטולה של סברת ר"ת ועליהן הם כותבים: "מכל אילין מילי מעלייתא וראיות ברורי' נראה לעין כל". ואילו בנוסח המקוצר של "חמדת ימים" מוסבות המלים "והכריחו בראיות ברורות" על הפוסקים הנזכרים קודם. בתוך הקטע השלישי הכניס בעל "חמדת ימים" שינוי מכון במשפט אחד, ובמקום "אין מקום לצדד הצדדים שצדד השואל אם יש לסמוך על

דברי ר"ת או לאו" כתב בקיצור: "אין מקום לסמוך עליו", כדי לטשטש את אופי השאלה והתשובה שבמקור. סמוך לאותו משפט כתב במקום "הרב מגן אברהם" "הפוסקים" סתם, כנראה מתוך זהירות שלא להזכיר במפורש פוסק אשכנזי מאוחר, שספרו נדפס בשנת תנ"ב. בסוף הקטע הרביעי שינה את הלשון, משום שכבר הביא את נוסח המקור בקטע הראשון. חוץ משינויים מכוונים אלה כפיתותו למקור הדוקה כל־כך, שאפילו שני ביטויים שלכאורה סטה בהם מנוסח המקור לקוחים ממקומות אחרים ב"לקט הקמח". בסוף הקטע הראשון כתוב ב"חמדת ימים": "לשבר מתלעות עול" במקום "להקהות את שניהם", אבל המליצה השונה נמצאת בפתיחתו של חאגיז⁴⁸. בסוף הקטע השלישי הוחלף הביטוי "אין חילוקו עולה יפה" ב"לא פלוג רבנן", ואותו ביטוי נמצא בקטע הראשון, אבל לא הועתק שם ב"חמדת ימים".

עיבוד מאלף ביותר, המעיד על מומחיותו הרבה של בעל "חמדת ימים" באמנות הזיוף, מוצאים אנו בדברי הסיום.

חמדת ימים

שם, דף מ"ז ע"ב: וכבר ראיתי על זה כמה צווחו קמאי דקמאי והרעישו העולם על החטאים האלה והכריזו עליהם במקהלות רבבות ישראל עד אשר היו מקבלין עליהם דברי חברות. וכה יעשו אישי ה' הרועים להוכיח גם המה לאנשי קהלת' לבל יפרצו גדר שגדרו חכמים, כי גמירי ישראל קדושי' הם לולי שאור שבעיסה המעכב.

לקט הקמח

שם דף ל"ב ע"ג: כי ידעתי גם ידעתי⁴⁹, שאם הדבר הזה היה בא בדור של קנאים האדירים קדושים אשר בארץ החיים המה, היו מרעשים העולם ומלואו והיו דנים אותם בדיני קנסות, והיו יוצאים לקראתם במקלות להכריז עליהם במקהלות רבבות ישראל עד אשר היו מקבלין עליהם דברי חברות, כאשר מובטח אני שכן יעשו הרועים להוכיחם והם גם הם יקבלו התוכחת, כי גמירי ישראל קדושים הם לולי שאור שבעיסה המעכב.

הרי לפנינו דוגמה נאה לאופן המצאתן של ידיעות בדויות ב"חמדת ימים". הכרזתו ההיפוטיטית של ר' משה חאגיז על פעולתם של חכמים קדמונים, אילו היה מתרחש מאורע כזה בימיהם, נהפכה ב"חמדת ימים" למעשה שהיה ב"קמאי דקמאי", שהרעישו את העולם והכריזו חרמות עד שהצליחו להכניע את הפרשעים. בעל "חמדת ימים" התכוון בבדות זו להתהדר, שבתוכחתו הגנובה הוא הולך כביכול בעקבותיהם של "קמאי דקמאי". בדברי הסיום שהבאתי שילב המהדיר ר' יעקב אלגאזי הערה מפליאה אחרי המלים "והכריזו עליהם במקהלות רבבות ישראל", וזו לשונו: "א"ה עיין בספר לקט

48. עיין לעיל המלים המודגשות בהבאת הפתיחה.

49. בהתחלת החתימה, שלא הועתקה ב"חמדת ימים". נאמר: "אלה הדברים הגיעו ובאו לידי בהיותי מתגורר בק"ק ויניציא/ ואמר לי שרבני מנטובה ורומא כתבו גם כן על דרך זה, ולפי שלא באה לידי כתיבת תשובתם לא העלית[י]ה על הספר, אכן ודאי בבילתא דא כל הנביאי' מוכרחים להיות מתנבאים בסיגנון אחד, כי למפורסמות ופשוטות אין צורך להביא ראיה".

הקמח בהלכות סתם יינם הביא כל דבריהם ז"ל בארוכה ובתוכ' מגולה". הערה זו מורה בבירור, שר' יעקב אלגאזי ראה את מקור התוכחה בתשובות שב"לקט הקמח", ואפילו הסב את דבריו של בעל "חמדת ימים" על הכרזותיהם של "קמאי דקמאי" על תוכן התשובות ההן. ובכן קשה להבין כיצד חכם כמוהו לא הבחין, שדברי הסיום הם סילוף חתימתו של חאגיז, וכיצד נתפרש אצלו הכינוי "קמאי דקמאי" על בעלי התשובות, שכולם אחרוני אחרונים ואחד מהם הוא ר' שלמה איליון, הרב השבתאי הידוע, שנפטר בשנת תפ"ח⁵⁰, כשלוש שנים לפני הדפסתו של "חמדת ימים". תמיהות אלו טעונות בירור ואדון עליהן במקום אחר בקשר לתפקידו של המהדיר בפירסום הספר.

גם המאמר השני המועתק מ"לקט הקמח" מלא ענין, ולכן מן הראוי הוא להביא גם אותו בלשונו ולנתח את משמעותו. נושאו הוא שאיפת אבק של טאבאק בבית־הכנסת ביום הכיפורים. בעל "חמדת ימים" מתרעם על המנהג משום חילול הקודש, אבל הוא נוטה להתיר את הפעולה עצמה לפי שורת הדין של חובת העינויים ביום הכיפורים. אולם גם התוכחה וגם ההיתר מועתקים מ"לקט הקמח" כמעט מלה במלה, חוץ מחילופי סדר ושינויים מכוונים. ולא זו בלבד, אלא חלקו הראשון של המאמר בנוסח "חמדת ימים" נמצא בתוך "לקט הקמח" בחלק או"ת, ואילו חלקו השני הוא בסוף חלק יו"ד, בהשלמה של ר' משה חאגיז, שנוספה בגמר הדפסתו של הספר.

חמדת ימים

ח"ד, יום הכיפורים, פ"ו, דף פ"א ע"א—
ע"ב: ורבים שותים אבק הטאבאק⁵¹ בפרהסיא
בבית הכנסת בתוך התפלה, ואף גם כן מזמנים
זה לזה אבק הנז' ומקליין ראש, וכמערת
פריצים היתה להם הבית המקדש מעט שנשאר
לנו בגלות החיל הזה.

וכבר⁵¹ ראיתי מי שקינא על זה ומחה בידם
מטעם שהוא עונג ביה"כ. ובאמת אני אומר
כי כוונתה ולא מטעמיה... כי כמה חסידים
הראשונים לתשל' מאה ברכות ביה"כ היו
לוקחים מעט בשמים והדס ומשעה לשעה מריי
חיים ומברכים, כי אין לאסור מועילתם [צ"ל
מועניתם] את נפשותיהם אלא הה' עינויים
שמנו חכמים.

ומכל מקום מי שנהג בו איסור באיסוריה
קאי... אף שיהיה מנהג בטעות עם כל זה
בנדון זה שיש בו צורך צד מצוה, להיות

לקט הקמח

או"ת, הלכות ט"ב ושאר תעניות, דף נ"א
ע"ב—נ"ב ע"ב: ולפי שראיתי מהדירן מן
המהדירין עושי' משמרת למשמרת ורוצי' לאסור
בט"ב וביה"כ שאיפת אבק הטוב"קו דרך
הנחירים מטעם שהוא עונג ואנן עינוי בעינן
כתבתי בשו"ת שלי שלא מן השם הוא זה...
והוכחתי להם.. וכמ"ש בכנסת סי' מ"ו לתשלום
ק' ברכות ביה"כ, שראה טוב ליקח מעט
בשמים והדס ומשעה לשעה יריח ויברך... א"כ
ודאי דריח טוב לא נאסר ביה"כ משום ועניתם
את נפשותיכם דאין לנו אלא הה' עינוי' שמנו
חכמים... וביו"הכ ראוי לאסור בפרהסיא
בב"הכ, שבעונותינו יש רבים מעמי הארץ
שמוזיני' זה לזה ומקליין ראש, וכמערת פרצים
היתה להם הבית המקדש מעט שנשאר לנו
בגלותנו.

יו"ד, דף קל"ג ע"ב: ...כי לאותם שהנהיגו

50. עיין א. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 417—418.

51. פירקתי את המאמר להבטלת ההקבלה והסילופים.

חמדת ימים

לקט הקמח

שביחה"כ עומדים בבית ה' ועת סליחה לכל
היא. אין להתירו להם כלל... אכן מי שירא
את דבר ה' ושותהו בצנע' חוץ מב' הכנס'
להתיך הליחו' שברא', כיון דמדינא שרי אין
למחות בידם.

בו איסור באיסורייהו קיימי... ואף שמנהג זה
היה בטעות עכ"ז בנדון זה שיש בו צורך צד
כצוה, להיות שבאותו יום עומדים בבית ה'
י"ב סליחה לכל היא, אין להתירו להם כל
עיקר... ותכלית הוראתי שם [בפנים הספר]
צדדי ההיתר לא היה רק להתנצל בעד אותם
כניהגין בו היתר ושואפין אותו בצנעא להתיך
הליחות כבראש, שודאי כיון דמדינא שרי אין
למחות בידם.

בראש ההשלמה ב"לקט הקמח" רשום: "השמטת מסדרי האותיות, שייך באורח חיים
הלכות תעניות דף נ"ב ע"ב ע"ש", אבל לאמיתו של דבר זוהי השלמת המחבר, שראה
צורך להוסיף אותה לאחר שהדפסת הספר נגמרה, כפי שיוצא בבירור מדברי התנצלותו:
"אמר המניח יען מצאתי ראיתי בקצת קהלות שעברתי בהמה, שההמון הישראלי כי
קדוש הוא נהגו איסור וכאיסור תורה היה בעיניהם שאיפת אבק הטא"ב קו דרך החוטם בכל
יש לציין עוד כמה סילופים מכוונים בהעתקה זו. עדותו האמיתית של ר' משה חאגיז:
"ולפי שראיתי מהדרין מן המהדרין עושי' משמרת למשמרת" נתגלגלה בעדות שקר:
"וכבר ראיתי מי שקינא על זה ומחה בידם". דבריו האישיים של חאגיז: "כתבתי בשו"ת
שלי... והוכחתי להם" הסב בעל "חמדת ימים" על עצמו בלשון "ובאמת אני אומר".
המאמר המובא בשם "כנסת הגדולה"⁵² נהפך למנהגם של "כמה חסידים הראשונים".
ואחרון אחרון: ב"לקט הקמח" נדון הענין בהלכות ט"ב ושאר התעניות, ואף במאמר עצמו
נזכר תשעה באב כמה פעמים, אבל זכר התענית על החורבן נמחק בעקיבות ב"חמדת
יום הכיפורים, על כן יצאתי לקראתך קורא משכיל במודעא רבא, וזה יהיה לך לבנין אב
לכיוצא מדברים אלו שכתבתי ושכתוב בלקט הזה, ואל תבהל ברוחק לכעוס כי הדין דין
אמת שאין בו צד איסור כאשר חכמים יגידו ושב ורפא להם, יען לא היה דעתי להקל על
אותם שנהגו בו איסור... אכן לאותן שנהגו בו איסור אני אומר אין להם לסמוך על דברי".
בזריזותו המפליאה במלאכת הגניבה הספרותית חיבר בעל "חמדת ימים" את גוף המאמר
עם ההשלמה, ובהשמטת דברי ההתנצלות של חאגיז עשה מהם לעצמו מאמר אחד.
ימים". מחיקה זו, שכבר ציינתי כדוגמתה בהעתקה מ"כבוד חכמים" לרי"ל פוחוויצר,⁵³
חשובה לאופיו השבתאי של הספר.

52. חאגיז ייחס את הענין בטעות ל"כנסת הגדולה", כי הם מובאת ההוראה בשם "סדר היום"
והמחבר מסתייג ממנה, משום שלדעתו "להריח ריח טיב ביום שצוה תורה לענות אדם נפשו
אינו מן הדין, שהנשמה נהנה מן הריח". בשלמי צבור לר' יעקב אלגאזי, דף מ"ג ע"ג, מובאת דווקא
התנגדותו של "כנסת הגדולה" להשלמת הברכות ביה"כ בברכות הריח.
53. עיין "תרביץ", כרך כ"ה, חוברת א', עמ' 91—92.

שתי ההצעות מ"לקט הקמח" מוכיחות ללא צל של ספק, שבעל "חמדת ימים" שאב מספר שנדפס בשנת תס"ז, ואף כתיבתו לא נסתיימה אלא בשנה ההיא. שני המאמרים מובאים בשני חלקים ב"חמדת ימים", בחלק השני ובחלק הרביעי. לפיכך מסתבר, שהמחבר עסק בהצעתם ועיבודם תוך כדי חיבור הספר ועבר עוד זמן רב עד שהגיע לסיומו.

ד. ס' שבט מוסר לר' אליהו הכהן מאיזמיר

המקור המאוחר ביותר, שמצאתי עד עתה עקבותיו הברורים ב"חמדת ימים", הוא ס' שבט מוסר (קושטא, תע"ב) לר' אליהו הכהן מאיזמיר. הספר נדפס בחיי המחבר, שנפטר בשנת תפ"ט⁵⁴.

בדיקתי העלתה חמש הצעות ודאיות מ"שבט מוסר", מלבד כמה מאמרים, שמקורם הראשון אינו "שבט מוסר", אבל יש מקום להניח, שבעל "חמדת ימים" העתיק אותם משם. מכיון שבהצעות ממקור זה נקט המעתיק-המלקט בשיטת העיבוד החופשי, כפי שיתברר, סבור אני שיש עוד הצעות שלא הספקתי לעמוד עליהן. אביא את ההקבלות לפי סדר המאמרים בחלקי "חמדת ימים"⁵⁵.

חמדת ימים

ח"א, שבת, פ"ט, דף ס"ה ע"ג—ע"ד: גם עיקר גדול בזה להיות האשה משכל' המליאה לה דעת ויראת ה' שתהיה זריזה בענין טבילת(א) [ה], שתפנה לבה מכל מחשבת פגול, ובצאתה מן הטביל' שלא תפגע בדבר טומאה בגוי או בהמה טמאה כמו חמור או כלב, שאמרו בס' שערי דורא שהאשה שטבלה פגעה בכלב או בכל דבר טמא לא תשמש עם בעלה עד שתחזור ותטבול... ומעשה באלישע כ"ג שלא הוי לו בנים מתקיימי'... היה מזכיר השם שמסר לו מט"ט ועולה. ומה טובו ומה יופיו של האיש הזריז ונשכר להיות לו בחצרו במקום מוצנע מקוה טהרה, לבל תכשל האשה בא' מכל אלה בצאתה ממקוה טהרתה ולזכות לבני' נאמני הכשרות והתומה לה, ואשר א"א לה תזהר שלא תעמוד שמה בפתח המקוה גויה או שפחתה לשרתה.

שבט מוסר

פכ"ד, דף ע"ו ע"ד—ע"ז ע"ב: גם צריכה האש' שתהיה זריזה בענין טבילת', שתפנה לבה מכל מחשבה פגומה ומכל הרהור רע, וכשיוצאה מן הטבילה תהיה זהירה שלא תפגע בדבר טומאה בגוי ובהמה טמאה כגון כלב או חמור, וכמ"ש בספר שערי דורא דף ט"א ע"א וז"ל האשה היוצאת מן הטביל' חברתה תפגע בה פן יפגעו בה גוי או הזיר או כלב או חמור לקראתה, כי בספר המקצעות כתב אם טבלה ופגעה בכלב או בכל דבר טמא אם האשה יראה שמים לא תשמש עם בעלה עד שתחזור' ותטבול... מעשה באלישע כ"ג שלא היה לו בנים מתקיימים... היה מזכיר השם שמסר לו מטטרון ועלה... ושמעתי שיש במל' כות פיס מדינ' של יהודי', שהטבילה בחצר היהודי' במקום מוצנע מטעם זה, כדי שלא תפגע האשה בעלותה מן הטבילה בגוי או בדבר טמא כי אם ביהודי איש או אשה.

54. עיין ש. ורסס, רבי אליהו הכהן מאיזמיר, "יבנה", ספר ב' (ת"ש), עמ' קס"ג—קס"ד.

55. ציוני הדפים ב"שבט מוסר" הם עפ"י הדפוס הראשון.

הפתיחה של ר' אליהו הכהן מועתקת כמעט מלה במלה. המאמר מ"שערי דורא" קוצר ב"חמדת ימים" בהתחלתו וענין ההשמטה הובא בסוף בנוסח שונה. הקיצור גרם לכך, שלאמיתו של דבר אין ב"חמדת ימים" דברי "שערי דורא" אלא דברי ס' המקצעות המובאים ב"שערי דורא". מענינים ביותר שינויי הנוסח והענין בסוף המאמר. ר' אליהו הכהן מסר כשמועה מפליאה "שיש במלכות פיס מדינ' של יהודי" היכולים להרשות לעצמם החזקת המקוה "בחצר היהודי" במקום מוצנע". בעל "חמדת ימים", שלפי סימנים רבים חי בעולם דמיוני, ועכ"פ לא הקפיד על התאמת דבריו למציאות, הפך את המצב המאושר של יהודי פיס ב"מדינה של יהודים" לתופעה מצויה בכל מקום, ושיבח את "האיש הזריז ונשכר" שיש לו מקוה "בחצרו במקום מיצנע".

חמדת ימים

ח"ג, ניסן, פ"א, דף ז' ע"ב: וכתבו חכמי המחקר ללמוד כל אדם מוסר השכל מעצי השדה ועשב הארץ. בימי ניסן עומדים דשנים ורעננים, ומי יאמר ומי יחשוב שיכול ליפול בהם העקירות והיבשות והכליון, ועם כל זה האדם יראה כי בהגיע ימי החורף יחזור ויכלו ויפסדו... הגה כי כן האדם עץ השדה וכל הבשר חציר, איך יבטח כי יעשיר ומצא און לו וכי כביר בריאותו ורוב בניו... כי על כל אלה בלבבו יבין הבעל נפש לעמוד ערום מבלי לבוש החמדות הגופניות... כי יזכה וכי יצדק עשו' חבילו' חבילות את החוק' ואת התורות, ובכן בהגיע תור ימי החורף... פרוי יתן בעתו ועלהו לא יבול ולא ימיש מעשו' פרי.

שבט מוסר

פכ"ב, דף ס"ט ע"ב: יראה האדם ויסתכל האילנות ובצמח האדמה עשבים פרחים וציצים ומיני שושנים. בימי הקיץ עומדים דשנים ורעננים... ומי יאמר ומי יחשוב שיכול ליפול בהם העקירות והיבשות והכליון, ועכ"ז עינינו הרואות שבהגיע זמן החורף הכל כזה ונפסד... והאדם הנמשל לעץ דכתיב כי אדם עץ השדה ונמשל לחציר דכתי' כל הבשר חציר וכל חסדו כצני השדה, איך יבטח בהונו ובממונו ורוב בניו ובריא(ו)ת גופו... וכיון שכן למה לא יתפוס האד' ההפך... ויעמוד ערום מבלי לבוש החמדות הגופניות ויוציא כל זמנו על תתורה ועל העבודה, כדי שכשיבאו ימי החורף... פרוי יתן בעתו ועלהו לא יבול לעולם ועד וכל אסר יעשה יצליח.

מאמר זה, המורה דרך ללמוד מוסר מתופעות הטבע, אופייני ביותר ל"שבט מוסר", המלא הטפות פיוטיות כאלו. ב"חמדת ימים" הוסוה המקור בהבאת המאמר בשם "חכמי המחקר", וכן הוכנסו שינויים סגנוניים, שמקצתם הבלטתי בהדגשות. השינוי הראשון המודגש, "בימי ניסן" במקום "בימי הקיץ", מכון להתאים את ההטפה לפרקי ניסן שב"חמדת ימים". גם ההמשך ב"חמדת ימים" עד סוף הפסקה הוא עפ"י ההמשך ב"שבט מוסר", אבל בהשמטות ובהרחבות ובעיבוד חופשי מאוד.

חמדת ימים

ח"ד, אלול, פ"ג, דף י"ג ע"ד: ויותר מהמה רבים מעמי הארץ בחשיכה יתהלכו וקמו ועמדו לראש אשמורות לומר סליחות לעשות

שבט מוסר

דרוש לתשובה, דף כ' ע"א: ואני קורא תגר על צאת מהמון העם שקמים לסליחו' ללא צורך ולעשיית יותר נזק מתועלת בלי כונה, שהנה

חמדת ימים

נזק מתועלת, אשר המה באים ושותקים וכשומ' עם התחלת הבקשה והתחנה מרימים את קולם בקול שמחה, ותבקע הארץ לקולם באומרם קמתי באשמורת וכו' וסדר לך ה' הצדקה וכיוצא בהם. ולו חכמו ישכילו מה שמוציאין בפיהם רעדה אחזתם שם חיל כיולדה וחרוד יחרדו חרדה גדולה ויתפרדו כל עצמותם... גם גורמי' בקול שירתם לאבד כוונת המכונים ומערבבים ומבלבלים כונת המבינים והכנעתם.

שבט מוסר

באים ושותקים וכשומע' התחלות הבקשה והתחנה' מרים בקול' בקול שמח' כמי שמשור' בבי' משה במזוקי יין... באומרם קמתי באשמור' וכו' ולך ה' הצדקה וכו' ובשמך בטחתי וכו'. ובא להם כל זה כי אינן מבינים מה שמוצ[י]אים מפיהם כדי שיכנסו הדברי' בלבם ויודעו ויתחרדו ויתפחדו ויתפרדו כל עצמותיהם, וגורמי' בזה לאבד השפלות וההכנעה מהמבינים, יען שבהרים קודם בניי גונים מערבבים ומבלבלים כונת המבין.

תוכחה זו הלקוחה מדרוש לתשובה, שהושמט במהדורות המאוחרות של "שבט מוסר", היא תוכחה אישית מובהקת של ר' אליהו הכהן, כעדות הפתיחה החסרה ב"חמדת ימים": "ואני קורא תגר". המאמר הועתק בשינויים קלים בלבד, בקצת השמטות ותוספות⁵⁶.

חמדת ימים

ח"ד, עשי"ת, פ"ו, דף ס"ב ע"ב: לא כן רבים מעמי הארץ, שבשבתות וי"ט אחר שמתפללי' מנח' חטופה יושבי' לרוח היר' בשערי החצרות, א' מזה וא' מזה אחר א' בתוור, ומתחילין להכאיב הנשמה יתירה בדברי שחוק וקלו' ראש דברים הרעי' ומרי' כלענה לגוף ולנפש ומפגלים בקדשי שמים. ותחת כי היה ראוי ללוות הנשמה היתירה בד"ת הנחמדים ומתוקים מדבש או בירא' ה' טהורה לדעת דיני השב' והלכותי', מלוין אותה במאכלים המרים מדברי בטלה והתול ושחוק וקלו' ראש, עד שמביאי' הבת החביב' הנשמה היתירה כי תבכה ותאמ' אין מנהל זה ואין מחזי' בידה... והיא כבורח' מעליה'... אויה להם לעושי אלה אלה עליהם, כי הנשמה משוכבת חיקם היא תצטק בחבליה... לא אוסי' עוד ראות פניהם.

שבט מוסר

פמ"ב דף קמ"ב ע"ד—קמ"ג ע"א: ויש רעה חולה גדולה מזו, שבשבתות וי"ט... מקצת אנשים אח' שמתפללים מנחה חטופה יושבי' בפתח חצריהם, א' מזה ואחד מזה אחר אחד בתוור, ומתחילים להכאיב הנשמה יתירה קודם לכתה בדברי שחוק וחלקלקות ובדברי ביטול ככל מה שאפשר... עד שמביאים הנשמה יתירה ובורחת מהם וגושבעת שלא לשוב להם עוד בשבת אחר אם כה יעשו. כי במקום אשר היה ראוי ללוותה בעסק התורה או בדברי יהדות ומוסר לנפש ובמשתה של מצוה בסעודה שלישית במאכלים ערבים ומשקים מתוקים לשם קב"ה ושכינת'... מלווין אותה במאכלים המרים מדברי בטלה והיתול ושחוק. אוי למי שעושה כן ואוי למי שיכול למחו' ואינו מוחה.

גם תוכחה זו היא תוכחה אישית, כמו שיוצא בבירור מדברי ר' אליהו הכהן בהמשך: "ואני ברבים דרשתי על ענין זה ועשה רושם לשעה, וצריך כל חכם שדבריו נשמעי' לשקוד על הדבר הזה ולבטלו ושכרו כפול ומכופל מן השמים, כי לכל העם בשגגה בראותם

56. להמשך ב"שבט מוסר" השווה "חמדת ימים", ח"ד, אלול, פ"ד, דף כ"ג ע"א.

שאין מוחה בידם". בעל "חמדת ימים" עשה במאמר הזה כבתוך שלו, סירס והוסיף וגרע כחפצו, אבל השאיר עוד די והותר מנוסח המקור כדי שאפשר יהיה לתפוס אותו בגניבתו⁵⁷. לבסוף אעמוד עוד בקיצור על המאמרים והלשונות, שזיקתם ל"שבט מוסר" אינה בטוחה לגמרי. מאמר אחד⁵⁸ הוא תוכחה ארוכה בגנותם של סובאי יין, המובאת ב"שבט מוסר"⁵⁹ בשם ר' משה אלשיך, וגם ב"חמדת ימים" נזכר אלשיך באמצע המאמר. בעל "חמדת ימים" הכניס שינויים מענינים לשם התאמת התוכחה לראש חודש. במעשה על ר' ישראל נאג'ארה משולבת ב"חמדת ימים"⁶⁰ הערה: "וי"א שהגיד עליו האר"י זלה"ה, שהיה ניצוץ דוד הע"ה", ואותה עדות מובאת ב"שבט מוסר"⁶¹. מאמר אחר⁶² הוא תוכחה נגד המזל-זלים בדברי חסידות. ב"שבט מוסר"⁶³ מובאת התיכחה בשם "יש נוחלין", ואילו ב"חמדת ימים" לא נזכר שום מקור, רק בקשר לענין אחד נאמר: "וכבר שאגו ככפירים חכמי המוסר אשר קדמוני בזה". מאמר זה מובא בעיבוד מופלג. בתוכחה לשליחי ציבור נאמר ב"חמדת ימים"⁶⁴: "וכבר סידר [ו] קדמונינו סדורים נכונים ונוסח תפלות לשליח צבור והמחבר י' דברו בהם, ומכולם לא ישרו בעיני אלא דברי בעל ספר מרגליות טובות". ב"שבט מוסר" מוקדש פרק ל"ד כולו להדרכת החזנים, ובייחוד לעניני תפילות החזנים, ובין שאר התפילות מובאת תפילה אחת בפתיחה זו⁶⁵: "וטוב לש"צ שיאמר זו על קבלת התפילות הביאו בעל ספר מרגליות טובות, וזה נוסח התפלה". מסתבר, שבעל "חמדת ימים" קרא ב"שבט מוסר" "דברי בעל ספר מרגליות טובות", שנשאו חן בעיניו, וברמז "והמחבר" דברו בהם⁶⁶ הכוונה לר' אליהו הכהן. הענין האחרון מסוג זה הוא מעשה בגלגול, המובא ב"חמדת ימים"⁶⁷ בנוסח זה: "ובפרט במעשה שהיה קרוב לזמנינו אשר סיפרו לנו אבותינו, שבקשטייליא היה מזומן לגוים שור לצחוק". סיפור זה מובא ב"שבט מוסר"⁶⁸ בשם ספר חרדים.

57. עקבותיה של תוכחה זו ניכרים גם בחמדת ימים, ח"ב, חנוכה, פ"א, דף נ"ד ע"ב.

58. חמדת ימים, ח"ב, ראש חודש, פ"ד, דף כ"ב ע"ד — כ"ג ע"ב.

59. פ"ב, דף ח' ע"א—ע"ג.

60. ח"ד, אלול, פ"ג, דף י"ב ע"ג.

61. פל"ד, דף ק"א ע"ד. סדר הדברים בפרק זה נתבלבל ונסתרס במהדורה הרביעית (אמשטרדם,

תצ"ב).

62. חמדת ימים, ח"ד, אלול, פ"ה, דף כ"ז ע"ג—ע"ד.

63. פ"מ, דף קל"ז ע"ב—ע"ג.

64. חמדת ימים, שם, דף כ"ט ע"ב.

65. פל"ד, דף קי"ב ע"ג.

66. אמנם ביטוי זה והמשכו הועתקו מלה במלה, במיכאל אי בעקיפין, מס' צור המור (ויניציאה,

שכ"ז) לר' אברהם סבע, נצבים, דף קנ"ג ע"ג: "והנה תנאי ההסיבה הם רבים והמחבר י' דברו בהם, ואיני רוצה להאריך בהם, ומכלם לא ישרו בעיני אלא דברי ספר הישר".

67. ח"ד, עשי"ת, פ"ד, דף נ"ו ע"ב.

68. פי"ח, דף נ"ט ע"א.

כאמור במאמרים אלה אפשר לכאורה לחשוב, שבעל "חמדת ימים" העתיק מן המקורות הראשונים. במעשה הגלגול מצאתי גם חזוק לכך, שקרא בס' חרדים עצמו, כי לפניו מובא מאמר בלשון "ואמרו המקובלים"⁶⁹, הנמצא לפני הסיפור בס' חרדים⁷⁰ ואינו ב"שבט מוסר". אך דווקא בענין זה יש הוכחה, שעכ"פ קרא את הסיפור גם ב"שבט מוסר", וכנראה לפי ציונו הלך ועיין בס' חרדים והעתיק ממנו. ההוכחה היא, שמיד אחרי הסיפור נמצא ב"חמדת ימים" מאמר קצר, שהוא העתק מלה במלה מדברי ר' אליהו הכהן באותו פרק.

חמדת ימים

ח"ד, עשי"ת, פ"ד, דף נ"ו ע"ב: וכמה עניני של רוחות ראה ראינו בזמננו, שנכנסו בגופות בני אדם ומגידים בעונשם שעברו מיום מותם עד שנכנסו בגופי בני אדם, כי תסמר שער בני אד' משמוע. והכל כאשר לכל מהעונשים הנז' בתלמוד ובווהר ובמדרשים ממשפט העונשים המוכנים לנפש החוטאת, ומבקשים מן החיי' שיבקשו להם אופני מנוחה ע"י תפלה ותורה וצדקה בעבורם אולי מכתם ירפא.

שבט מוסר

פי"ת, דף נ"ח ע"ד: וכמה ענינים של רוחות ראיתי אני המחבר⁷¹, שנכנסו בגופות בני אדם ומגידים בעונשם שעברו מיום מותם עד שנכנסו בגוף זה, תסמר שער בשר האדם משמוע. והכל מהעונשים הנזכרים בתלמוד ובווהר ובמדרשי' ממשפט העונשים המוכנים לנפש החוטאת, ומבקשי' מן החיי' שיבקשו להם אופני מנוחה ע"י תפלה אולי יועיל להם.

השארתי לאחרונה העתקה זו כגולת הכותרת לעזותו של בעל "חמדת ימים", שלא נרתע מליחס לעצמו עדות ראייה של חכם בן דורו אפילו בענינים של רוחות ודיבוקים. סילוף זה בא ללמד גם על סיפורו במקום אחר⁷², שגירש בעצמו רוח רעה מאשה. מסתבר, שגם הדיבוק ההוא נכנס ל"חמדת ימים" ממקור ספרותי⁷³.

ה. ס' הן קול חדש לר' משה זכות

ההוכחות לשימוש של בעל "חמדת ימים" ב"שבט מוסר", שנדפס בשנת תע"ב, מסייעות גם לפתרונו של שאלה בחקר המקורות של הספר, שמצד עצמה קשה היה להגיע בה לידי הכרעה. כוונתי לפיטים של ר' משה זכות, המובאים או נזכרים ב"חמדת ימים".

69. חמדת ימים, שם, דף נ"ו ע"א.

70. מל"ת, פ"ז (ויניציאה, שס"א, דף מ"א ע"ב).

71. בס' מנחת אליהו (שאלוניקי, תקפ"ד), דף ד' ע"א—ח' ע"ג, מתוארים באריכות דעותיו ונסיונותיו של ר' אליהו הכהן בעניני "מגידים" ורוחות. עיין ג' שלום, ר' אליהו הכהן האיתמרי והשבתאות, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס (נויורק, תש"י), עמ' תס"ו—ת"ע.

72. חמדת ימים, ח"א, שבת, פ"י, דף ע' ע"ב.

73. אמנם באחת מאגרותיו (ח"ב, דף ק"כ ע"א, אגרת לר' נתנאל) מדבר המחבר כמומחה לגירושן של רוחות רעות ומוסר הוראות מפורטות לביצועו, ובוודאי גם מקבל האגרת ראה בו מומחה לפעולות כאלו, אבל הדעה נותנת, שגם אותן ההוראות מועתקות מספרים.

שני פיוטים מועתקים ב"חמדת ימים"⁷⁴ ופיוט שלישי נזכר ברמז⁷⁵. שלושת הפיוטים נדפסו לראשונה בס' הן קול חדש (אמסטרדם, תע"ב)⁷⁶. בפיוט השני השמיט בעל "חמדת ימים" שלושה בתים, ועי"כ נסתרס שם המחבר. הרשום בראשי הבתים⁷⁷.

יערי שאל בתמיהה⁷⁸: "ומנין היו פיוטים אלה ידועים למחבר 'חמדת ימים' עוד בשנת ת"ל, היינו ארבעים ושתים שנה לפני שנדפסו?", ובהגיונו המזור הסיק מהבאת הפיוטים הוכחה להנחתו הבטלה, שהמחבר הוא ר' בנימין הלוי. מובן שאפילו לפי הנחתו, ש"חמדת ימים" נתחבר בשנת ת"ל, אין שום יסוד למסקנתו על מיהות המחבר. הרי בעל "חמדת ימים" מעיד על עצמו, שביקר באיטליה ובא במגע עם ר' משה זכות⁷⁹, ויערי בוודאי לא פיקפק בנאמנות דבריו; ובכן יהיה מי שיהיה, יכול היה לקרוא את הפיוטים בכתב-יד. אולם עתה, לאחר שקבעתי איחור זמנו של "חמדת ימים", מתישבת תמיהתו של יערי בפשטות גמורה: המחבר העתיק את הפיוטים מס' הן קול חדש, שנדפס בשנת תע"ב.

משהגענו לכאן מסתבר, שסיפורו של בעל "חמדת ימים" על קשריו האישיים עם ר' משה זכות אינו אלא אחת הבריות שבספר. אמנם מבחינה כרונולוגית לא מן הנמנע הוא, שמחברו של ספר שנכתב בתקופה שבין שנת תע"ב לשנת תצ"א הכיר את ר' משה זכות, שנפטר בשנת תנ"ז. אך כמה סימנים מורים, שלפנינו המצאה דמיונית. התואר "לעמיתי בתורה", שבעל "חמדת ימים" מכתיר בו את ר' משה זכות, אינו הולם יחסו של צעיר לחכם זקן ומפורסם. על אחת כמה וכמה אחרי מותו, ואף הציון "נר"י מורה על כוונה להטעות. התואר והציון הנ"ל הם אח ורע ללשונו של בעל "חמדת ימים" על חכם אחר⁸⁰: "וכן הסכים להלכה עמנו עמיתנו בתור' החכ' הגדול שלמה לבית הלוי נר"י ככתוב בתשובותיו". זוהי בוודאי לשון רמיה, שהרי ר' שלמה בן יצחק הלוי המכוון נפטר בשנת שצ"ה, בזמן שבעל "חמדת ימים", כנראה, עדיין לא בא לעולם⁸¹. ראייה אחרת לשקרות הסיפור, שר' משה זכות מכונה ב"חמדת ימים"⁸²: "אחד מהחברים שבויניציא", והרי

74. ח"א, שבת, פ"א, דף ח' ע"א—ע"ב; שם, דף י' ע"ד.

75. ח"ב, שובבים, פ"ב, דף ק"ה ע"ג—ע"ד. ועיין א. יערי: תעלומת ספר, עמ' 70.

76. דף ג' ע"ב, ח' ע"ב—ט' ע"ב.

77. באגרת לר' נתנאל (ח"ב, דף ק"כ ע"ד) כותב המחבר: "ועל אשר שאלתני על הפיוט"י הוי יודע שחיברן א' מן החברים החשובי, והעלמתי כמי לפי ההוצרכתי לדעתי לגרוע מקצת דברים מהבתים ההם". ההשמטה, שסיבתה רמוזה כאן כסוד כמיס. נעשתה מטעמים שבתאיים, כפי שאבאר במקום אחר.

78. תעלומת ספר, עמ' 70—71.

79. ח"א, שבת, פ"ח, דף ק"ג ע"ב—ע"ג: "ובהייתי בויניציא שלחתי קונטרס אחד על ענין זה [זמן התוספת במוצאי שבת] לעמיתי בתורה החכם הותיק המקובל משה זכות נר"י ובני ישיבתו ה"י ועלימו תטוף מלתיו".

80. ח"ג, ניסן, פ"ה, דף כ' ע"א—ע"ב.

81. יערי הקים על תרמית זו מגדל הפורה באייר לקביעת גילו של בעל "חמדת ימים". עיין

תעלומת ספר, עמ' 25—26.

משנת תל"ג עד מותו חי במנטובה⁸³. הדברים שב"חמדת ימים" בוודאי לא נכתבו לפני תל"ג, אלא שידיעות המחבר על חיי רמ"ז היו לקויות, או שהזכיר ויניציאה במכוון כדי לשוות לעצמו ולספרו קדמות בדויה.

סיכומו של דבר: ההעתקות מ"שבט מוסר" ומ"הן קול חדש" מביאות אותנו לשנת תע"ב, ארבעים שנה אחרי מותו של ר בנימין הלוי, שיערי זיווג אותו עם "חמדת ימים". מכיון שמאמרי "שבט מוסר" מפורזים בכל חלקי "חמדת ימים", כפי שביררתי, אפשר לקבוע ללא ספק, שגם שנת תע"ב אינה קצה הגבול לזמן חיבורו של הספר. כמה עובדות, שכבר הספקתי להעלותן, נותנות עילה לחשוב, שבהמשך החקירה אוכל להתקדם עוד כברת דרך בתחומי הזמן ולהתקרב לשנות הדפסתו של "חמדת ימים".

82. ח"ב, שובבים, פ"ב, דף ק"ה ע"ג.

83. עיין א. אפפלבויס, משה זכות (לבוב, תרפ"ו), עמ' ט"ז—כ'.

לחקר המקורות של ס' חמדת ימים

מאת ישעיה תשבי

ב. מאמרי מוכיח מפינסק ב"חמדת ימים"

בירור היחס בין "חמדת ימים" לבין כתבי ר' יהודה ליב פוחוצ'צר בפרק הקודם על יסוד הקבלות אחדות, שיערי נגע בהן במישרין או בעקיפין, הספיק להוכחת קדימתו של "דברי חכמים" ל"חמדת ימים", שפירושה קביעת זמן חיבורו של "חמדת ימים" אחרי שנת תנ"ג. לצרכי החקירה של זמן החיבור הייתי יכול להמשיך מיד בבירור של מקורות מאוחרים יותר, שמצאתי עקבותיהם ב"חמדת ימים". אולם עלי להפסיק דיון זה ולהכניס בינתיים פרק נוסף על זיקת "חמדת ימים" לכתבי פוחוצ'צר, משום שבהקבלות שנדונו קודם לא נשתקפה אותה זיקה אלא במקצת מן המקצת. להכרת מהותו וטיבו הספרותי של "חמדת ימים" דרוש בירור ממצה בפרשה זו.

בהשוואה מקיפה העליתי, שלא מאמרים בודדים העתיק בעל "חמדת ימים" מפוחוצ'צר, אלא קנה במשיכה גושי מאמרים של המוכיח מפינסק ופיזר והבליע אותם בעשרות מקומות בספרו. אותם מאמרים גנובים מכילים גופי תורה ומוטיבים מרכזיים בהטפתו המוסרית של בעל "חמדת ימים", ובחשיפת מקורם האמיתי נוכל להחזיר עטרה לבעליה. לפי תוצאות חקירתי לקוחים כל המאמרים, חוץ מאחד, מ"דברי חכמים", ועכ"פ לא השתמש המחבר־המלקט בשאר ספריו של פוחוצ'צר במידה רבה.¹

בעל "חמדת ימים" לא עשה מלאכתו בקלות ובחפזון ולא הסתפק בהרקה מכלי אל כלי, אלא בדרך כלל פירק את מאמרי פוחוצ'צר קטעים־קטעים ויצק אותם מחדש בחילופי הסדר המקורי, קיצר והרחיב כחפצו, טשטש את המקורות ושילב לשונות אישיים בדויים והוסיף קישוטים סגנוניים בסלסולי לשונו. שני מניעים פעלו אצלו בעיבודם של המאמרים המועתקים: הכוונה למחוק את צורת המטבע הראשון כדי להציג את הדברים כפרי רוחו, והרגשת הצורך לשפר את המקור ולסגלו למבנהו ולמגמותיו של "חמדת ימים". עכ"פ הצליח להסוות ולהעלים את מוצא המאמרים, ולשם גילוי צריך הייתי לשחזר אותם ולקבוע מקומו של כל קטע ביריעה המקורית.

קצר המצע כאן לעמוד במפורט על כל המאמרים, שמספרם ב"חמדת ימים" חמישים ויותר, מהם ארוכים ומהם קצרים, ויש עוד להוסיף עליהם כמה קטעים, שלא ראיתי צורך לצייןם או שנעלמו ממני. מאמרים אלה מרוכזים יותר בספרו של פוחוצ'צר. לפיכך העדפתי לערוך את הדיון בדרך כלל מן המקור אל ההעתק, כלומר בתחילה אברר צורתו ותוכנו של מאמר או חטיבה ב"דברי חכמים" ואחר־כך אציין כיצד נתפרדו ונתלכדו החלקים

1. יש לציין, שדווקא "דברי חכמים" לא היה נפוץ, כעדות המחבר בהקדמה לס' כבוד חכמים (ויניציאה, ת"ס): "אבל ב' חיבורים השניים [דברי חכמים] בשני חלקיו] ע"פ כמה סיבות שהיו ממש מעשה שטן רחמנא ליצול לא נתפשטו היטב, וע"פ הרוב ברוב הקהילות אין א' בעיר".

ב"חמדת ימים". למען הקיצור והבהירות ייערך דיוני לפי נושאים ענייניים. בכל ענין אביא ואנתח כמה דוגמאות מובהקות, ואילו בשאר המאמרים אצטמצם במראי־מקום להקבלות ובבירור קצר. תחומי הנושאים, שאכלול בהם את כל המאמרים שהעליתי, הם: תפילה וכוונה, שליח ציבור, שבת, תשובה, תוכחה סוציאלית, דרכי תוכחה.

תפילה וכוונה

עניני תפילה וכוונה נדונים במקומות רבים ב"דברי חכמים" בחלק השני, "מקור חכמה וסולת בלולה", לפי סימני שולחן ערוך אורח חיים. כדרכו ברוב העניינים בחלק השני ערך פוחוויצר גם בנושא זה דיון כללי רחב ומיוחד הנקרא "קצת ענייני התפילה והתעוררות על הכוונה"². באותו מאמר הוא מברר בתחילה מהותן וחיובן של תפילה וכוונה על־פי מאמרי חז"ל והזהר וספרי מוסר, אחר־כך הוא עומד על השאלה מה דינה של חובת הכוונה לגבי אנשים, שאינם בקיאים בתורת הסוד, ומביא תפילה קצרה שסידר לאנשים כאלה, ממשיך במאמרים מלוקטים על מעלתה ופעולותיה של תפילה וכוונה ומסיים במאמרים על זמני התפילה.

בעל "חמדת ימים", שעניני תפילה וכוונה תופסים מקום מרכזי בספרו, שאב מלוא חפנייים ממאמרו הגדול של פוחוויצר, וכמה קטעים העתיק פעמים רבות בצירופים וגיוונים נוסח שונים. מאמר אחד³ הוא לקט מעובד מצרור מאמרים המובאים אצל פוחוויצר⁴, אלא שב"דברי חכמים" רשומים כל המקורות, זוהר ו"יש נוחלין" ושל"ה ו"יש שכר" ו"חסד לאברהם", ואילו ב"חמדת ימים" נמחקו כל הציונים, חוץ מן הזוהר, ומאמר אחד של של"ה מובא בלשון אישית "וקרוב אני לומר", וגם סדר המאמרים הוחלף. במאמר שני⁵ נמצא

2. דברי חכמים, ח"ב סולת בלולה, הלכות תפילה, דף י"ט ע"א—כ' ע"ג. רובו של מאמר גדול זה מועתק כסדרו וכמעט כצורתו, אבל בתוספות רבות, בס' שלמי צבור (שאלוניקי, תק"ו) לר' יעקב אלגאזי, דף ק"א ע"ג—ק"ח ע"ב. שלא כב"חמדת ימים" מובאים שם רוב המאמרים בציון מקורם, אבל במקצתם הושמט הציון גם שם, והמקור הראשי, ספרו של פוחוויצר, לא נזכר אלא פעם אחת בסוף לענין צדדי, אם כי אפילו שם מאמרו הועתק בכוורת: "קודם דיני תפלת י"ח נבאר קצת ענייני התפלה והתעוררות על הכוונה". גם בתוספות יש לשונות הלקוחים מ"דברי חכמים". הקבלה זו, שמצאתי רבות כדוגמתה, מעידה על מגע קרוב בין "שלמי צבור" לבין "חמדת ימים" ומקורותיה, והוא הדין ב"שלמי חגיגה", המשכו של "שלמי צבור". שני הספרים נדפסו בשנה אחת, זמן רב אחרי מות המחבר, כששים שנה אחרי הופעתו של "חמדת ימים". במאמר אחר, שאדון בו על היחס בין המהדיר לבין "חמדת ימים", אברר פרשה זו בהרחבה.

3. חמדת ימים, ח"ד, ראש השנה, פ"ו, דף ל"א ע"ג—ל"ב ע"א ("כי בשומו אל לבו פירוש מלות — להמשיך השפע והברכה אל המדות העליונות").

4. דברי חכמים, שם, דף י"ט ע"א—כ' ע"א.

5. חמדת ימים, ח"ג, ניסן, פ"ו, דף כ"ח ע"א—ע"ב ("וכל אדם אינו חייב אלא כשיעורו — ויחיל עליו דרך הסולם כאמור שם באורד").

לקט קצר, המכיל גם קצת לשונות מ"סולת בלולה" שלא הובאו במאמר שצויין קודם⁶, וכדרכו מסתמך כאן המחבר על מקומות אחרים בספרו, שבהם העתיק מדברי פוחוויצר ביתר הרחבה. במאמר שלישי⁷ הובלע לשונו של "חסד לאברהם" שב"דברי חכמים"⁸, בנוסח מעובד וללא הזכרת המקור. במאמר רביעי⁹ מובאים בסמיכות שני מאמרים, שפוחוויצר מציין לשניהם את המקור "בכתבי האר"י"¹⁰. מאמרו הראשון של האר"י, שפוחוויצר מביאו כקיצור מכתבי האר"י: "והשנית נתבאר בכתבי האר"י ז"ל... ותוכן הדבר הוא... עכ"ל לעניינינו", קנה בעל "חמדת ימים" לעצמו וכתב: "אך אתה קורא נעים שים לבך ועיניך לאשר אני מבאר לך שורש כוונת התפלה... דע אהובי...", ורק במאמר השני ציין את המקור: "ואמר הרב זלה"ה".

בכל המאמרים האלה לא לקח בעל "חמדת ימים" מפוחוויצר עצמו אלא קצת דברי קישור, ובעיקר הסתייע בו כאוסף של מקורות ערוכים לפי הענינים. אך שימוש הרחב ביותר נעשה בתפילתו של פוחוויצר ובדברים הקודמים לאותה תפילה ב"דברי חכמים", שאף הם רובם מפוחוויצר עצמו. התפילה הועתקה כמה פעמים בשלימות, בעיבוד מקוצר ולמקוטעים, בצירוף דברים מן הפתיחה או בהשמטתם. אביא כהקבלה אותו מאמר, שבו ההעתקה מדויקת ביותר, ואף קצת דברים מן הפתיחה מובאים בראש התפילה.

דברי חכמים

ח"ב סולת בלולה, הלכות תפילה, דף י"ט ע"ד: ועל כן סדרנו תפילה קטנה, שיאמר אותה כל אדם כל יום ויום קודם תפילת שחרית, ויכלול בה כל התפילות שיתפלל באותו היום וכל המצות מעשיות שיעשה באותו היום, ואז תפילתו ומצותיו פועלים כאילו כיון בכל הסודות השייכים לאותה תפילה ולאותו המצוה... וזהו נוסחא. רבנו של עולם אתה יודע כי בשר אנחנו ואין בנו ולא בשום בריה כח להשיג ולכוין מעלתך וגדולתך... אף אם היינו יודעים צירוף שמותיך הקדושים וכוונת כל תפילה ותפילה... וכל שכן כי בשר אנחנו ולא בינת אדם לנו. לכן יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי, שיהא חשוב ומרוצה לפניך

חמדת ימים

ח"ד, ראש השנה, פ"ז, ל"ח ע"ד: על כן אעתיק אליך נוסח תפל' אחת מועתקת מחסידים הראשונים כדי לאומרה קודם תפלתך היום, וכלול בה כל התפלות שתתפלל היום וכל המצוות ותקיעת שופר שתעש', ולצרף תפלתך עם היודעים והמכווני', וזו תוארה. רבש"ע עפר אנחנו ולא בינת אדם לנו ואין בנו כח להשיג ולכוין מעלתך וגדולתך וצירוף שמותיך הקדושי' וכוונת כל תפלה ותפלה... לכן יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי אב הרחמן יראה אל עבדיך פעלך ויהא חשוב ומרוצה תפלת שחרית ומוסף ומנחה וערבית שאתפלל לפניך היום וכל מעשה המצוות, ובפרט מצות תקיעת ושמיעת קול שופר שנעש'

6. דברי חכמים, שם, דף י"ט ע"ג—כ' ע"א.

7. חמדת ימים, ח"ג, סוכות, פ"ה, דף ע"ט ע"ד ("והנענוע הוא הרינון לה' — בלי לקבל שום פרס").

8. דברי חכמים, שם, דף י"ט ע"ד—כ' ע"א.

9. חמדת ימים, ח"ד, יו"ט, פ"ו, דף פ"ב ע"ג—פ"ג ע"א ("דע אהובי כי כאשר ברא הקב"ה — מה שלא היה כך בתפלה אחרת כנו"ל").

10. דברי חכמים, שם, דף כ' ע"א, ע"ב—ג.

דברי חכמים

תפילת שחרית (ומוסף) ומנחה ומעריב שאתפילל לפניך היום וכל מעשה המצות שאעשה היום כאלו אתכוין בכל צרופי שמותיך הקדושים העולים מתוך תפילות אלו ומכל מעשה המצות שאעשה היום... ותצרך מחשבתי הטובה דרך כלל למעשה פרטיית לכל ברכה וברכה וכל שם ושם בפני עצמו בתפילות האלה, ויעלו לפניך להיות עטרה לראשך עם שאר תפילות ומעשה המצות בניך היודע¹¹ והמכוונים כל כוונות שמותיך הקדושים... המעלים יחוד וזיווג מדות העליונות וקדושה מעלה מעלה בכל העולמות אמן.

חמדת ימים

היום, כאלו נתכוון בכל צרופי שמות הקדושי' העולים בתוך התפלות היום וממעש' המצוות ותקיעת וסמיעת קול השופר שנעשה היום... ותצרך מחשבתי הטובה דרך כלל למעשה פרטיות לכל ברכה וכל שם ושם בפני עצמו בתפילתינו, ויעלו לפניך להיות עטרה לראשך עם שאר תפילות ומעש' מצו' תקיע' שופר בניך היודע¹² והמכוונים כל כוונת שמותיך הקדושים, המעלים ייחוד וזיווג מדות העליונות וקדושה מעלה מעלה...

השינוי העיקרי בנוסחו של "חמדת ימים", חוץ משינויי לשון קלים, הוא בהעברת התפילה מכל יום לראש-השנה ובהבלטת המצוה של תקיעת שופר. בלשון התפילה ניכר, שתקיעת שופר נתקעה שלא במקומה, כגון במלים "ומעש' מצו' תקיע' שופר בניך". כאן מובאת התפילה בשם "חסידים הראשונים", ובשם היא מועתקת גם בפרקי שבת ¹¹ כתפילה קודם מנחה בערב שבת, בנוסח מותאם לקבלת שבת. לעומת זה כתפילה קודם הסדר בליל פסח ¹² היא מובאת בהבלטה כיצירתו האישית של המחבר: "על כן ראיתי ונתן אל לבי לרגל המלאך אשר לפני לזכות את הרבים אנכי תקנתי אליהם נוסח תפלה פשוטה", וכן בהעברת התפילה למצוות חג הסוכות הוא כותב ¹³: "ולאשר אין לי יד בסוד ה' תקנתי נוסח תפלה כוללת לכל מצוות החג". קטעים מתפילה זו משולבים בתפילות רבות ¹⁴. בפרקי שבת מובאת פתיחה שונה מזו שבתפילת ראש השנה, ואף היא לקוחה מפחוויצר. אעתיק אותה בהקבלה, משום שפתיחה זו נעשתה נוסחה שגורה ב"חמדת ימים", החוזרת ונשנית לפני תפילות וגם ללא הבאת תפילה ¹⁵.

דברי חכמים

ח"ב סולת בלולה, דף י"ט ע"ד: התייגה למאן דאפשר וזכה לידיעה זו, אבל לאו כל מוחא סביל דא, א"כ העני בדעה מה יעשה.

חמדת ימים

ח"א, שבת, פ"ד, דף כ"ט ע"ב: ואף כי לא ידע שכול פרטי הדברים כל אדם אינו חייב אלא כשיעורו המעט הוא אם רב ובלבד שיכוין

11. חמדת ימים, ח"א, שבת, דף כ"ט ע"ג.

12. שם, ח"ג, ניסן פ"ו, דף כ"ב ע"ד—כ"ג ע"א.

13. שם, ח"ג, סוכות, פ"ד, דף ע"ו ע"ג.

14. שם, ח"ב, חנוכה, פ"א, דף נ"ב ע"א; ח"ד, אלול, פ"א, דף ה' ע"ב; ח"ד, ראש השנה, פ"ו,

דף מ"ג ע"א; ח"ה, יוה"כ, פ"ד, דף ע"ה ע"ג; שם, פ"ו, דף פ"ג ע"א.

15. שם, ח"א, שבת, פ"ד, דף ל"ד ע"ב—ע"ג; ח"ב, חנוכה, פ"א, דף נ"ב ע"א; ח"ג, עומר, פ"א,

דף ל"ב ע"ד; ח"ד, יוה"כ, פ"ג, דף ע"א ע"ד.

דברי חכמים

ואין לו תקנה אא"כ יכיון בלבו כפי כח ידיעתו ויחשוב במחשבתו, שלא נעלם ממנו שיש עוד פנימי ענייני הסודות, ויהיה לבו לשמים בתחנה ובקשה שיהיה לרצון אמרי פיו והגיון לבו כאלו כיון כל אלה, ואז הקב"ה מעלה עליו כאלו היה כן... והן הם דברי זוהר יתרו וז"ל על מה דצלי דוד ואמר ומעשה ידינו כוננה עלינו... דאצטריך לאתתקנא וכו'... והנה כתבנו כמה פעמים בחיבורינו ב' קנ"ח (קנה חכמה) ובס' דט"ח (דעת חכמה) מילתא בטעמא, שאין המחשבה לבדה פועלת כלום אא"כ מוציא בפיו מה שבמחשבתו.

חמדת ימים

לבו לשמים, ואשר יתן אל לבו לאמר כי יש פנימי' ענייני הסודות בכל אלה... ולעתור ולרצות לפני יודע כל תעלומי' שיהיו לרצון אמרי פיו והגיון לבו כאילו כיון תעלומות הדברים, ובכן אלהים יראה לו ארשת שפתיו כאילו כיון כל אלה, ולעומת זה אמרו בזוהר פ' יתרו ז"ל ומעשה ידינו כוננה עלינו... דאצטריך לאתתקנא עכ"ל. וע"כ חסידים הראשונים זה דרכם שכל למו להקדים בכל מעשה עבודתם עבודת הקדש לבטא בשפתים... כמו שהארכנו בפרטי דברים אלה בחיבורינו זה בהרבה מקומות לרוב תועלתו.

החלק שלפני מאמר הזוהר מובא ב"דברי חכמים" בתוך מאמר השל"ה. פוהויצר הביא את הראיה מן הזוהר, ובסתמכות על דבריו בחיבוריו הקודמים ציין חשיבותה של הבעת המחשבות בשפתיים כהקדמה לתפילתו בשביל הדיוטות. במקום ציון חיבוריו של פוהויצר הסתמך בעל "חמדת ימים" על דבריו הוא במקומות אחרים בספרו, שאף הם שאובים בעיקרם מ"דברי חכמים". מבחינה סגנונית משמשת הקבלה זו דוגמה נאה לעיבוד יסודי, שרק קצת לשונות המקור נשתמרו בו, ללא הוספת גרגיר קטן של רעיון חדש.

דוגמה לעיבוד שונה, שבו מתגלה כשרונו הספרותי של בעל "חמדת ימים", מוצאים אנו במאמר אחר באותו ענין¹⁶. לאחר הנוסחה השגורה, שמקורה ב"סולת כלולה", המוסבה כאן על חובת קיומם של תיקוני התפילות והמצוות גם למי שאינו מבין סודם משום שפעולתם נעשית גם ללא ידיעת ענינם, מביא המחבר ויכוחו עם אדם, שלא נאות לקבל דעה זו, ולביטול טענותיו המשיל לו משל מפעולת הרפואות. המשל הסיפורי הארוך הוא עיבודו של משל קצר ב"דברי חכמים"¹⁷: "למה"ד לרופא שנתן מיני סמים להחולה לרפאותו והחולה אינו יודע מה הן הסמים ואע"פ כן יתרפא". עקבות המקור ניכרים בבירור גם בנוסח הנמשל, אע"פ שגם סגנונו מעובד. אמנם מקורו הראשון של משל זה הוא בס' הכוזרי¹⁸, ואפשר היה לחשוב שבעל "חמדת ימים" רומז לר' יהודה הלוי בכותבו: "אז אמרתי לו משל אשר משלו הראשונים על זה", אבל אין ללמוד כלום מציון זה, שכן פוהויצר זכה כמה פעמים לתואר "ראשונים" ב"חמדת ימים". עכ"פ ברור, שמקורם הישיר של המשל והנמשל הוא פוהויצר, כפי שמעיד גם הקשר העניינים והלשוניות, ובעל "חמדת

16. שם, ח"א, שבת, פ"ד, דף ל"ד ע"ב-ע"ג.

17. ח"ב סולת כלולה, דף י"ט ע"ד.

18. מאמר ג', ז': "והם [המצוות האלהיות] נשמעים כאשר ישמע החולה אל הרופא ברפואותיו והנהגותיו".

ימים" הרחיב את המשל כיד דמיונו הטובה עליו. מסתבר, שגם הויכוח הקודם למשל אינו אלא המצאה ספרותית.¹⁹

אין ספק שהתפילה הנדונה לעיל, עכ"פ בנוסח המובא פעמים רבות ב"חמדת ימים", נתחברה ע"י פוחויצר ולא נמצאה בשום מקור קדום. דבר זה מוכח לא רק מסמיכותם של דברי הפתיחה ומלשון "סדרנו" שב"סולת בלולה"²⁰, אלא המחבר מעיד על כך בדברים מפורשים בספרו האחרון, שבו חזר והדפיס אותה תפילה ובפתיחתה הוא כותב²¹: "וכמה ספרי מוסר סדרו תפלה לזה, אבל הנוסח שסדרנו הוא כולל הכל". גם ר' אליהו הכהן מאיזמיר מביא תפילה זו בשם פוחויצר²². נמצא, שבעל "חמדת ימים" מכנה את המוכיח מפנינסק בכינוי "חסידים הראשונים".

בסיומה של פרשה זו אציין עוד חמישה מאמרים, הקשורים בעניני תפילה ומקורם ב"דברי חכמים", ארבעה מהם אברר בקיצור ועל החמישי אדון ביתר אריכות. המאמר הראשון²³ הוא תוכחה על אמירת סדר הקרבנות ללא הבנת הענין. מקור התוכחה הוא ב"יש נוחלין"²⁴, אבל הנוסח שב"חמדת ימים" הוא לפי הנוסח המקוצר של פוחויצר²⁵. המאמר השני²⁶ מכיל שלושה מאמרים מן הזוהר ומאמר בשם האר"י על מעלת התפילה בדמעות. צרור המאמרים לקוח מ"דברי חכמים"²⁷, אלא ששם מדובר בפתיחה על חשיבות הבכי בידויו של בעל תשובה, והמאמר בשם האר"י מקוצר ומעובד ב"חמדת ימים". במאמר השלישי²⁸ ניתן טעם בדרך הסוד לחומר העיון של הנאה בלא ברכה, והוא חיבורם של שני מאמרים, אחד מ"חסד לאברהם" ואחד מ"עמק המלך", המובאים יחד ב"דברי חכמים"²⁹. המאמר

19. עיין להלן עמ' 72, 79.

20. דף י"ט ע"ד: "ועל כן סדרנו תפילה קטנה", וכן שם דף מ"ט ע"א.

21. כבוד חכמים, פ"ג, דף כ"ח ע"ב.

22. שבט מוסר (קושטא, תע"ב), פמ"א, דף קל"ח ע"ג. התפילה מובאת גם בס' דרך חיים (זולצבר, תס"ג) לר' חיים ליפשיץ, דף כ"ח ע"ד—כ"ט ע"א, ללא ציון המקור. תפילתו של פוחויצר נדפסה ללא הזכרת המקור גם בשני קבצים של תפילות קבליות: ס' שערי ירושלים (ויניציאה, תס"ז) לר' יוסף בן מרדכי הכהן, דף ד' ע"ב—ה' ע"ב; ס' שערי רחמים (ויניציאה, ת"ע) לר' יהודה פריץ, דף מ"ג ע"ב—מ"ד ע"ב.

23. חמדת ימים, ח"ד, יוה"כ, פ"ז, דף פ"ה ע"ב ("ובודאי כי לא נאה ולא יאה — היה מעכב הכפרה").

24. דפ' אמשטרדם, תס"א, הגהות, דף י"ד ע"א—ע"ב.

25. דברי חכמים, ח"ב סולת בלולה, הלכות ברכות השחר, דף י"ב ע"ד.

26. חמדת ימים, שם, פ"ו, דף פ"ג ע"ב ("ודע כי עיקר התפלה — כנודע לידועי חז").

27. ח"א דעת חכמה, שער התשובה, פ"ז, דף כ' ע"א.

28. חמדת ימים, ח"ב, ט"ו בשבט, פ"ג, דף ק"ח ע"ג ("וסעם הדבר שכשם שהנהנה — הנאמרי במעשי בראש").

29. ח"ב, סולת בלולה, דף ל"ט ע"א.

הרביעי³⁰ דן בזמנו של תיקון חצות, ובעל "חמדת ימים" מביא את הענין כחידושו: "ו נראה לי לענין חצות לתקון הלילה הזה [ליל ו'] וגם בתקון חצות שסידרתי לשאר הלילות הוא בכל מקום ומקום לפי היום והלילה של אותו אקלים...". לאמיתו של דבר כל המאמר הוא העתק מ"דברי חכמים"³¹, בשינויי לשון קלים ובחילופי סדר ובהשמטת ציוני המקורות, שנעשו במכוון לשם העלמת המקור. ב"דברי חכמים" המאמר הוא הבאה מס' ליקוטי האור בתוספת ביאורו של פוחוויצר, ובעל "חמדת ימים" בלל אותם וייחס דברי שניהם לעצמו, ועוד הגדיל לעשות בהוסיפו ראייה ל"חידושו" בשם מורו הבדוי: "ומורי זלה"ה הכריע לדברי אלה מהגמרא ריש פ"ק דברכות..."³².

המאמר החמישי, אף הוא על תיקון חצות, חשוב מאוד לאופיו הספרותי של "חמדת ימים". לאחר דברים מופלגים בשבחיו וחובת קיומו של תיקון חצות כותב המחבר³³: "וכשר שתי זה ביתר דברי כבושים בקהל עדתי שלי"ת לי שמעו וייחלו וקבלו וקיימו עליהם לקיים כל דבר. אכן ב' אנשים עברים נצים הפכו עורף ולא פנים לבלתי שמוע מוסר השכל על זה, וכעסו גם כעס לאמר כי לא יאות להחמיר על העם ביותר בדברים כאלה. האחד אמר, כי לא נאמר כל האזהרות החמורות האלה אשר החמירו חכמי הזוהר ע"ה רק לת"ח... וזה אומר בכה... כי לא אמרו עונשן של מידות אלה אלא בימי התנאים והאמוראים... אכן לא כן בדורר' הללו תשושי כח לא נעצר כח לעמוד בחצות לילה... ואנכי אמרתי אליהם, כי הבל פצו פיהם וימינם ימין שקר ולו חכמו ישכילו זאת". והנה התשובה הארוכה³⁴, שהשיב כביכול למתריסים כנגדו בקהל עדתו, אינה אלא לקט מ"דברי חכמים"³⁵, בקצת תוספות, שאולי גם הן לקוחות ממקור ספרותי. רוב הדברים המועתקים כמעט מלה במלה, הם מפוחוויצר עצמו. רק שלושה לשונות קצרים מובאים ב"דברי חכמים" בשם "ראשית חכמה" ו"תוצאות חיים", בשנים הושמט המקור לגמרי והשלישי צויין בלשון "וחכמי המוס' פירשו".

אביא שני קטעים מקבילים, המדגימים יפה את זייפנותו הנועזת של בעל "חמדת ימים", שייחס לעצמו דברי פוחוויצר כתשובה בדויה למתווכחים עמו.

חמדת ימים

דברי חכמים

ח"א דעת חכמה, שער העבודה, פ"ב, דף ח"ד, אלול, פ"ב, דף י"א ע"ג—ע"ד: יראו

30. חמדת ימים, ח"א, שבת, פ"א, דף י"א ע"א.

31. ח"א, דעת חכמה, שער העבודה, פ"ב, דף ל"ט ע"ד.

32. מקור המאמר בשם "מורי" הוא ס' אליה זוטא, ביאור לבוש התכלת (פראג, תמ"ט), ס' א'.

במקום אחר אדון על מאמר זה ביתר פירוט.

33. חמדת ימים, ח"ד, אלול, פ"ב, דף י"א ע"א.

34. שם, דף י"א ע"א—י"ב ע"א ("כי הנה בכמה מקומו' בספר הזוהר—כאילו כל הצבור מתנהגים כן").

35. ח"א, דעת חכמה, שער העבודה, פ"א, דף ל"ח ע"א; פ"ב, דף ל"ט ע"ד—מ' ע"א.

דברי חכמים

ל"ט ע"ד—מ' ע"א: כמו כן יש לנו ללמוד מוסר מכהני עכו"ם וכומריהם, מנדדים משינתם כל חצות לילה וגם שאר סיגופים גדולים שעושים בימים הידועים ואף שהם יושבים בהשקט ובטח, מכ"ש אנחנו עם קדוש היושבים בגלות המר הזה ובשפלות גדול, ממש שחה לעפר נפשינו דבקה לארץ בטנינו, אשר מן הראוי דמוע תדמע עינינו לילה ויום מאין הפוגות... לו חכמנו נשכילה זאת קרענו את בגדינו ונזעק זעקה גדולה ומרה... בצום ושק ואפר, ואל ניתן פוגת עד יחונן ועד ישים ירושלים תהילה בארץ ויקים סוכת דוד הנופלת. ולא די שאין אנו עושים כן אלא אף גם בשעה המסוגלת לתקון נפשינו ולקרב הגאולה במהרה בימינו אנו מתרשלים לנודד שינה מעינינו... והארכנו בזה מפני שמדה זו היא עמוד לכל העבודות.

חמדת ימים

ויקחו מוסר מכהני א"ה וכומריהם, אשר מנדדים שינה כל חצות לילה וגם שאר סיגופים גדולים שסגפני את עצמן בימי הרעה הובישה הורתם ואף שהם יושבים בהשקט ובטח, מכל שכן אנחנו עם קדוש היושבים בגלות המר הזה ובשפלות גדול, כי ממש שחה לעפר נפשינו דבקה לארץ בטנינו, אשר מן הראוי דמוע תדמע עינינו לילה ויום מאין הפוגות... ולו חכמנו נשכילה זאת קרענו את בגדינו... בצום שק ואפר, ואל ניתן פוגת עד יחונן ועד ישים ירושלים תהילה בארץ. ולא די שאין אנו עושים כן אלא אף גם בשעה המסוגלת לתקון נפשינו ולעשות נחת רוח ליוצרינו ולקרב את הגאולה במהרה בימינו אנו מתרשלים לנודד שינה מעינינו... והארכתי בזה מפני שמדה זו היא עמוד כלל העבודות.

אלמלי לא ניצב המקור לפנינו לטפוח על פניו של בעל "חמדת ימים" היינו רואים במאמר זה, החדור צער הגלות ולהט השאיפה לגאולה קרובה, ביטוי מובהק לרוחו האישית, אבל ההקבלה מורה, שלא חידש אף שמץ דבר, חוץ מהחלפת "והארכנו" ל"והארכתי". תיאור סיגופיהם של החכמים וקימתם בחצות ב"דברי חכמים" מבוסס על הכרת מנהגיה של הכמורה הקאתולית, ואילו ב"חמדת ימים" אין הדברים אלא חזרה תוכיית על מה שקרא המעתיק במקור. המלים "ויקים סוכת דוד הנופלת" השמיט, כנראה מטעמים שבתאיים^{35a}. זיקותו לטכסט המקורי אמיצה כל-כך, שאפילו המלים "ולו חכמו ישכילו זאת" שבתחילת תשובתו הבדויה העתיק מפחוויצר, וכן העתיק מפרק אחר³⁶ חלקה הראשון של טענה³⁷, שהרחיב בה את נוסח המקור.

דברי חכמים

שם, דף מ' ע"א: ולכן הוא מהראוי לברר בכל קהילה גדולה אנשים צדיקים וחסידים

חמדת ימים

שם, דף י"א ע"ד—י"ב ע"א: ומי יתן והיה בדורות הללו כי נשתכחה תורה זאת

35. a. מלים אלו הן סיומו של קטע, שמקורו אלישיך, פ' נשא, ד"ה והן אמת כי אשר שתו. כל המאמר הגדול, שקטע זה לקוח ממנו, מובא בשם אלישיך ב"חמדת ימים" ח"ב, ראש חודש, פ"ד, דף כ"ג ע"א—ע"ב. יש להעיר, שגם שם הושמטו המלים "ועד יקים את סוכת דוד הנופלת" ודברים אחרים על אבילות טושטשו.

36. שם, פ"ד, דף מ"א ע"ג.

37. חמדת ימים, ח"ד, אלול, פ"ב, דף י"א ע"ד ("ונראה לי שכמו שיועיל — למחזיקים בה").

דברי חכמים

אנשי מעשה יראים ושלמים ויספיקו להם כל צורכיהם שלא יהיה להם שום טירדה, והקהילות קטנות וישובים ג"כ יהיו בעזר לקהילות גדולות, ואז מי שא"ל לו להתנהג בסדר תיקון חצות ושאר דרכי פרישות יוכלו לצאת קצת ידי חובתם ע"י האנשים האלה... מכאן תקנו מעמדות... וה"ל כאלו כל הציבור מתנהגים כן.

חמדת ימים

מרבית בני עמינו, שיבררו בכל עיר ועיר אנשים צדיקים וחסידים אנשי מעשה יראים ושלמים ויספיקו להם כל צורכיהם, ואז מי שאי אפשר לה[ת]נהג בסדר תקון חצו' ושאר דרכי הפרישות יוכלו לצאת קצת ידי חובה על ידי האנשי' ההם... ומכאן תקנו מעמדות. ועל ידי כן יהיה כאילו כל הציבור מתנהגים כן.

דברי פוחוויצר על הקהילות הקטנות והישובים, שלא התאימו לקוראים בארצות המזרח, הושמטו. אחרי מלת "מעמדות" הושמט מאמר גדול, אבל מלות הסיום נמסרו בלשונו של פוחוויצר. גם המלים בהתחלה: "כי נשתכחה תורה זאת מרבית בני עמינו" הועתקו מפסיקה קודמת³⁸: "ומה שנשתקע עבודה זו מרוב אחינו בית ישראל". לאחר העתקתו המילולית גדש בעל "חמדת ימים" את הסאה בהוספת דברי רהב מעונויים על חידושו הגדול בהוראה זו: "כי לקח זה חזיתי בקוצר שכלי, ארפא משוברים את שבר בת עמי, רק שבתו יתן ורפא ירפא ולשון חכמים מרפא". התרברבות מליצית זו בתקנתו של פוחוויצר מעידה על מידת תומתו של המטיף האנונימי, שהתעטף באיצטלה של חסידות ותמימות קדושה³⁹.

שליח ציבור

לאחר בירור הדינים השייכים לשליח ציבור ערך פוחוויצר במאמר מסכם תוכחה לחזנים⁴⁰. המאמר מכיל פתיחה על חובת הפרנסים לבדוק את בקיאות החזנים בתפילות, מאמר מס' חסידים, דרישות מפורטות מהחזנים ותוכחה של ר' משה אלשיך.

38. דברי חכמים, שם, פ"ב, דף ל"ט ע"ד.

39. אביא לדוגמה אחת ההטפות בגנות הצביעות ובשבח התמימות (ח"ג, עומר, פ"ב, דף מ"ג ע"ב): "והן בעונותינו שרבו מדה זו פרוצה ברבתי בני עמנו, וכל מי שיודע בטיב תחבולה זו לדבר אחד בפנה ואחד בלב ולכסות מה שבלבו קדוש יאמר לו. וכל מי שהוא איש תם מתהלך בתומו, צדיק ותוכו כבדו, הכל חושבים אותו לבער וכסיל, שאינו ראוי לצרפו עם בני אדם, באמרם כי איש תם הוא. אוי להם אהא עליהם לעושה אלה, לרחק מה שקירב הוא יתב' ולקרב בזרוע מה שריחק ה'". אכן גם הטפה זו עם דברים שלפניה ושל אחריה (דף מ"ג ע"ב—ע"ג): "כי לא נמצא בדורינו מי שנוהר — כל זמן שמדה זו מצויה בדינו" (גנובה מס' עוללות אפרים לר' שלמה אפרים מלונטשיץ, חלק ב', עמוד ל"ד, מאמר רל"ט. העתקה ארוכה יותר מאותו מאמר, בסילופי לשונות אישיים, נמצאת בחמדת ימים, ח"ד, עשי"ת, פ"ו, דף ס"א ע"א—ס"ב ע"א. ועיין ח. ה. בן-ששון: עושר ועוני במשנתו של המוכיח ר' אפרים איש לנציץ ("ציון", שנה י"ט, תשי"ד, עמ' 146).

40. דברי חכמים, ח"ב, סולת בלולה, הלכות ברכות השחר, דף י"ד ע"א. עיין שלמי צבור לר' יעקב אלגאזי, דף ע"ב ע"א—ע"ג, המביא מאמר זה ללא הזכרת המקור.

מאמר זה הוצתק רובו ככולו ב"חמדת ימים" בשלשה חלקים נפרדים. החלק הראשון⁴¹ הוא פתיחת פוחויצר בקיצור והמאמר מס' חסידים. החלק השני⁴² מתחיל במאמר מס' חסידים ורוב דברי פוחויצר שלאחריו מובאים בו כמעט מלה במלה בקצת שינויים מכוונים. החלק השלישי⁴³ הוא מאמרו של אלשיך, ללא הזכרת המקור ובנוסף מותאם ליום הכיפורים. בחלק השני, שרובו דברי פוחויצר עצמו, יש ענין מכמה בחינות, ולכן אביא אותו כלשונו בהקבלה.

דברי חכמים

ח"ב סולת בלולה, הלכות ברכות השחר, דף י"ד ע"א: וז"ל ס' חסידים תשנ"ט כל היושבים בוועד הקהל... ומליציך פשעו בי עכ"ל... גם יזהירו אותו שלא יהיה בטל מד"ת, כי פרנסתו מזומנת לו, ואז יקיים מ"ש אין עומדין להתפלל לא מתוך שחוק ודברים בטלים אלא מתוך שמחה של תורה, ואז יוכל לכוין בתפילתו, כי הגורם ביטול הכוונה בתפילה הוא שיחה בטלה, כמ"ש שה"ש (שער השבת) פ"ב. ואז כאשר יהיה רוח הבריות נוחים הימנו, והם הת"ח ובעלי יראה כי הם נקראים בריות, כמ"ש הרמ"א (הר" משה אלשיך) בפ' אמור בראיות מוכחות בביאור מ"ש אינו מכובד המכבד את הבריות, אז יהיה גם רוח המקום נוחה הימנו. ואין הפירוש של רוח הבריות נוחה הימנו והוא מעריבות קולו אף שאין בו מדות טובות האלו, חלילה להעלות זאת על הדעת שיהיה רוח המקום נוחה מזה, הנוטע אוזן הישמע אל צעקתו, היאזין אל רנתו, הישע אל הב"ל ואל מנחתו. וכאשר המנהיגים ישיחו על זה יהיו ממצידיקי הרבים זוכים ומזכים וצדקתם יהיה עומדת להם לעולם.

חמדת ימים

ח"א, שבת, פ"א, דף ע"ד ע"ד—ע"ה ע"א: ובספר החס[י]דים סימן תשכ"ט [צ"ל תשנ"ט] ז"ל כל היושבים בוועד הקהל... ומליציך פשעו בי ע"כ. ובזהר ויקרא ז"ל ר"י אמר אם הכהן... דסמיכין עליה ע"כ. ואנשי לבב שיתן לבכם אל פרטי הדברים האלה אשר קריתי לפני הדר כבודכם להיות בוחרים לאיש התמים בכל מדות שמנו חכמים ושיהיה מתופשי התורה, ובכן יאשר אזהרת חכמים אשר הזהירו אין עומדים להתפלל מתוך שחוק ודברי בטלים אלא מתוך שמחה של תורה, ובכן יוכל לכוין בתפלתו, כי עיקר הגורם ביטול הכוונה בתפילה הוא שיחה בטילה. וכאשר יהיה רוח הבריות נוחה הימנו, והם היראי ה' וחושבי שמו כי הם הנקראים בריות באמת, כמאמר התנא אינהו מכובד המכבד את הבריות, שלא אמר המכבד את הבריות רק על המכבד את הצדיקים (נאה) לא אשר לא נאה לו כבוד, כי לא נאה לכסיל כבוד, ואז יהיה רוח המקום נוחה הימנו. אך אין הפי' של רוח הבריות נוחה הימנו לחיל' ובילק שנוח עליהם העריבות הקול אף שלא ימצא אתו עמוד היראה והתורה, חלילה להעלות כזאת על דעת איש ישראל שיהיה רוח המקום נוחה הימנו, הישמע אל צעקתו, היאזין אל רינתו, הישע אל הב"ל ואל מנחתו. וכאשר אבירי הרוצי' ישיחו על זה המה יהיו בראש מצדיקי הרבים וצדקתם עומדת לעד.

41. חמדת ימים, ח"ד, יוה"כ, פ"ז, דף פ"ה ע"ב—ע"ג ("כראוי ונכון לפרנסי ומנהיגי הקהלות —

ומליציך פשעו בי"). 42. שם, ח"א, שבת, פ"א, דף ע"ד ע"ד—ע"ה ע"א.

43. שם, ח"ד, יוה"כ, פ"ה, דף פ' ע"ב—ע"ג ("וישיים לפני לפני מי הוא בא — חטאתו וחטא'

עם ישראל").

מאמר הזוהר, שנוסף ב"חמדת ימים", מובא ב"דברי חכמים" קודם⁴⁴. דברי פוחוויצר נפתחים ב"חמדת ימים" בלשון אישית, ומובן שהושמט הציון "כמ"ש שה"ש [שער השבת] פי"ב". אך מעניין ביותר מעשה הלהטים של בעל "חמדת ימים" ברמיזתו של פוחוויצר לביאורו של אלשיך. במקום הבאת הציון עיין במקור הרמז והעביר גם אותו לרשותו, שכן התוספת אחרי לשון המשנה היא ביאורו של אלשיך מלה במלה⁴⁵: "שידוע שלא אמר המכבד את הבריות רק על מכבד את הצדיק ולא את אשר לא נאה לו כבוד". בתחבולה זו נקט המלקט הזרני במאמרים רבים, וכמה ממקורותיו החשובים נתגלו לי משהלכתי בעקבות הציונים שהיו לפניו.

שבת

הפרשה הרחבה והמסועפת ביותר במסכת היחסים בין "חמדת ימים" לבין "דברי חכמים" היא בעניני שבת. בספרו של פוחוויצר מוקדש שער מיוחד בן ארבעה עשר פרקים לשבת⁴⁶, ובאותו שער מצא בעל "חמדת ימים" שלל רב לצרכי ספרו, שחלק שלם שבו דן בעניני שבת. בניצולו של שער זה עשה מלאכתו בחריצות יתירה. רק על פרקים מעטים פסח, משום שלא התאימו לצרכיו, ושני פרקים, פי"א ופי"ד, העתיק כמעט במלואם. יש לציין, שעל "דעת חכמה" כולה, החלק הראשון של "דברי חכמים" שבראשו שער השבת, מצהיר פוחוויצר⁴⁷, ש"רובם דרובם הם דברים מחודשי" אחר שיגענו ומצאנו בעזרת חונן לאדם דעת ממה שקיבלה נפשינו בסיני", וביחוד מדגיש הוא חידושו. בעניני שבת⁴⁸: "כי נמצאים בתוכו הרבה דברים מחודשים, שהם מוכרחים לאדם מאד מאד לידע אותם, כגון מהו ענין השבת ומהו שמירתה, שהוא יסוד דת תורתנו הקדושה והעולם עומד עליו ושלמות האדם תלוי בשמירתו". בעל "חמדת ימים" הבליע בספרו חידושו של המוכיח מפינסק יחד עם המקורות שהסתמך עליהם, ולא נודע כי באו אל קרבו. מן הפרק הראשון של שער השבת לפוחוויצר הועתק ב"חמדת ימים" מתן הטעם למצות שבת בדרך הסוד. אציג זה לעומת זה לשונותיהם של שני המקורות.

חמדת ימים

ח"א, שבת, פ"ד, דף כ"ז ע"ד—כ"ח ע"א:
כי הגה ידוע תדע מ"ש רבינו הקדוש האר"י
זלה"ה בענין המצות שנצטוינו לעשות... אכילת
מצה ומרור וארבעה כוסות וספירת העומר...

דברי חכמים

ח"א דעת חכמה, שער השבת, פ"א, דף ה'
ע"א—ע"ב: ותחילה נקדים מה שכתב הרב
ר"מ אלשיך ז"ל בענין זה... וז"ל פ' כי תשא
הנה אין שמירת שבת העדר עשיית מלאכה

44. ח"ב, סולת בלולה, דף י"ג ע"ד.

45. תורת משה, אמור, ויקרא כ"א, ח' בסוף.

46. דברי חכמים, ח"א, דעת חכמה, שער השבת, דף ה' ע"א—ט"ו ע"א.

47. שם, ח"ב, התנצלות המחבר, דף א' ע"א.

48. שם, ח"א, הקדמה, דף ג' ע"ב. ועיין גם ריש ההקדמה ל"כבוד חכמים".

דברי חכמים

בעלמא... ולא כתיב ונח... יתבאר ע"פ מ"ש בכתבי האר"י בענין המצות שנצטוונו לעשות... אכילת מצה ומרור וד' כוסות וספירת עומר... ולפי זה גם אותו החיות והשפע הניתן בעולם הזה התחתון בארץ ובהנבראים בשבת בראשית ניתן ג"כ לזמן מוגבל והוא רק לשבעת ימים, וצריך בכל ערב שבת ליתן שפע חדש בארץ ובנבראים.

חמדת ימים

וכן לענין השבת אמרו הראשונים כי אין שמירת השבת העדר עשי' מלאכ' בעלמא... ולא כתיב ונח. ואולם אותו החיות והשפע הניתן אז בעולם השפל ניתן ג"כ זמן מוגבל כשא' הדברי' הנזכר[ים] והוא רק לז' ימים, וע"כ ציונו הוא ית' לעשות את השבת לתת שפע חדש בארץ ובנבראים.

בעל "חמדת ימים" החליף סדרם של מאמרי אלשיך והביא מאמרו של אלשיך בשם "הראשונים", בהשמטת חלקו השני והמשך הביאור של פוחוויצר. דברי פוחוויצר שבסוף המאמר ("ולפי זה — ובנבראים") הובאו כמעט מלה במלה. דרכי ליקוט ועיבוד מסובכים יותר נקט בעל "חמדת ימים" בהעתקת דברי פוחוויצר על סוד קבלת שבת⁴⁹. הוא צירף קטעים משני פרקים, פ"ב ופ"ד, חלקם הביא כצורתם וחלקם בשינויי לשון ובחילופי סדר. אביא קטע־קטע מכל פרק להדגמת ההעתקה.

דברי חכמים

ח"א דעת חכמה, שער השבת, פ"ב, דף ו' ע"א: ואז השרה הקב"ה שכינתו עליו [על אדה"ר] ונתמלאה הארץ מזיו כבודו ובא החיות אז אל העולם. וז"ש במד' שבשעה יתירה שמוסיפים מחול אל הקודש נגמרה מלאכת העולם, והוא כי באותה השעה ניתן החיות להארץ ולכל הנבראים, וזולא זאת היה הכל מעותד להפסד ולהתקלקל כמ"ש. שם, פ"ד, דף ו' ע"ג: ודברינו אלה הם תוכחה מגולה ואזהרה גדולה להקדים לקרוא בע"ש לבה"כ, ובפרט בימי החורף, עכ"פ משך זמן כזה שיהיה תפילת י"ח ואמירת ויכלו קודם שקיעת החמה. וכן הוא בגמ' רב הוה צלי של שבת בע"ש, ובודאי היה מטעמים הנזכרים.

חמדת ימים

ח"א, שבת, פ"ו, דף מ"ה ע"א: ואז השרה השכינה עליו [על אדה"ר] ונתמלאה הארץ מזיו כבודו ובא החיות אל כל העולם. וזהו אומרים שבשעה יתירה שמוסיפים מחול על הקדש נגמרה מלאכת העולם, והוא כי באותה שעה ניתן החיות לארץ ולכל הנבראים, שלולי זאת היה הכל מעותד להפסד כמ"ש הר"ם אלשיך עליו השלום. שם, דף מ"ה ע"א—ע"ב: ודברים אלו תוכחה מגולה ואזהרה גדולה לאנשי הלבב יראי ה' וחושבי שמו להיותם זריזים ונשכרים להקדים להיות ממקבלי שבת מבעוד יום, ובפרט בימות החורף, באופן שיהי' עת אומרו ויכלו קודם שקיע' החמה, שאז זמן השראת השכינה כאמור.

הציון "כמ"ש" ב"דברי חכמים" מוסב על מאמרו של אלשיך, שהובא שם בפ"א, ומכאן בקיאותו של בעל "חמדת ימים", שכתב: "כמ"ש הר"ם אלשיך עליו השלום". דברי פוחוויצר עצמו מובאים פעם בציון "והטעם כמ"ש המקובלים". דברי הגמרא שבסוף מאמרו של פוחוויצר מובאים ב"חמדת ימים" בתחילת המאמר.

49. חמדת ימים, ח"א, שבת, פ"ו, דף מ"ה ע"א—ע"ב ("כי על כל אלה — השראת השכינה כאמור").

בנידון זה הרגיש המהדיר ר' יעקב אלגאזי בקשר האמיץ עם ספרו של פוחויצר והוסיף הערה⁵⁰: "א"ה עיין בס' דברי חכמים פר' ב' האריך בכל פרטי הדברים האלה ע"ש". ציון זה, שהוא יחיד לגבי "דברי חכמים", אבל נמצאים כיוצא בו בקצת מאמרים הלכותיים ממקורות אחרים, אומר דרשני, ועוד אדון בו ובחבריו כשאגיע לביורו חלקו של המהדיר ב"חמדת ימים".

במאמר על הרחקת הכעס והעצבות בשבת⁵¹ העתיק בעל "חמדת ימים" דברי פוחויצר בצירוף מאמרי הזוהר ו"ראשית חכמה" המובאים בספרו⁵². ההעתקה היא בקצת חילופי סדר ובשינויים קלים. שני ציוניו של פוחויצר למקומות אחרים בספרו הושטמו, ובמקום הציון השלישי נהפך פוחויצר ל"הראשונים". דברי חכמים: "כי בפי"א כתבו שזע"פ ששמירת שבת הוא בג' דברים...."; חמדת ימים: "שאמרו הראשונים שאעפ"י ששמירת שבת הוא בשלושה דברים....". בפי"א מסתמך פוחויצר על "ראשית חכמה" ו"חסד לאברהם", וכנראה זוהי הסיבה, שדווקא במקום זה הוחלף ציונו ב"הראשונים".

להוכחת חיובן ומעלתן של שלוש סעודות בשבת העתיק בעל "חמדת ימים"⁵³ מ"דברי חכמים"⁵⁴ אוסף של מאמרי חז"ל ומאמרי הזוהר, וכן הביא חלק ממאמרו של אלשיך ללא הזכרת המקור. מדברי פוחויצר עצמו לא נשתרבבו כאן אלא שני לשונות קישור קצרים: "והנה חיוב ענג שבת הוא דאורייתא", "וענין חיוב ג' סעודות".

פרשה חשובה היא ענין שיחת חולין בשבת. במקום אחד⁵⁵ הועתק רובו של פרק מ"דברי חכמים"⁵⁶, אבל המלקט הפריד אותו לחלקיו והרכיבם מחדש, השמיט ציוני מקורות, הכניס קצת תוספות ולשונות אישיים, ובכמה מקומות סירס כל-כך את נוסח המקור, שבהשוואה ראשונה קשה להכיר את חותמו. קטע מאותו מאמר מובא בעיבוד חופשי במקום אחר⁵⁷, בהסתמכות על המאמר הקודם: "כמו שביארנו בפרק ח' באורך". שלושה מאמרים באותו ענין, המובאים ב"דברי חכמים" בפרק סמוך⁵⁸ בשם "ראשית חכמה" והזוהר ו"חסד לאברהם" הועתקו ב"חמדת ימים"⁵⁹ בסדר שונה, האחרון ללא ציון המקור. אביא מן המאמר הגדול הקבלות אחדות, הבאות ללמד גם על הכלל בשיטת עבודתו של בעל "חמדת ימים".

50. שם, דף מ"ה ע"ב.

51. שם, פ"ח, דף נ"ח ע"א—ע"ב ("וינהג עם בני ביתו בשמחה — כ"ש בשבת").

52. דברי חכמים, שער השבת, פ"י, דף י"א ע"ג—ע"ד.

53. ח"א, פ"ח, דף נ"ו ע"ד—נ"ז ע"א ("כמ"ש בזוהר ויקהל — בהדי אורתא וכו'").

54. שער השבת, פ"ג, דף י"ד ע"א—ע"ב.

55. חמדת ימים, שם, פ"ח, דף נ"ח ע"ד—נ"ט ע"ג ("וכבר בא אזהרת הדבור — לקדש את

הנפש היפה"). 56. שער השבת, פ"א, דף י"ב ע"א—י"ג ע"א.

57. חמדת ימים, שם, פ"ד, דף פ"ד ע"א ("אחר התפלה — וגדול עונם מנשוא").

58. דברי חכמים, שם, פ"ב, דף י"ג ע"א—ע"ב, ע"ג.

59. ח"א, פ"א, דף ד' ע"ב—ע"ג ("ומתנאי הדבור — ולא זכי ביה ברגש ע"כ").

דברי חכמים

ח"א דעת חכמה, שער השבת, פי"א, דף י"ב ע"ג: הרי מבואר שבשח שיחת חולין גורם להכניס טומאת הבל פיו למקום הקדושה, והוא ממש כעושה מלאכה.

חמדת ימים

ח"א, שבת, פ"ח, דף נ"ט ע"א: הנה זאת חקרנוה כן היא ממאמרי' הנזכר, כי השח שיחת חולין בשבת מדמע חול בקדש וגורם להכניס טומאת הבל פיו למקום הקדושה, והרי זה כעושה מלאכה בשבת.

אין שום חידוש ב"חמדת ימים", חוץ מקצת צחצוחי לסוף, אבל הענין מובא כקנינו בלשון "חקרנוה".

דברי חכמים

שם, דף י"ב ע"ג: וא"ת למה לא חייבה התורה כרת ומיתה על שיחת חולין בשבת כמו על עושה מלאכה... שם, דף י"ב ע"ד: וכן הזהיר על זה הר"ח [הראשית חכמה] וז"ל... ובמד' מה הוא שבת מדיבור אף אתה שבות מדיבור, שהרי בדבר ה' שמים נעשו והמלאכה שלו היה הדיבור, ומ"ש וישבות ביום השביעי היה מדיבור, אף אתה שבות מדיבור עכ"ל הר"ח.

חמדת ימים

שם, דף נ"ט ע"א: וכבר צעק חמס חד עם דארעא לנגדי לאמר זו תורה חדשה, כי בתור' לא הזכיר אפס איסור עשיית מלאכה... והש"י בותי לו לפי דעתו לאמר האם אינך מאמין בדברי הכתוב המגיד בדבר ה' שמים נעשו, כי המלאכה שלו היה הדיבור, וא"כ כשאמר הכתוב וישבו' ביום זה היינו ששבת מהדיבור וממילא שגם כשצויה אותנו לנח בו צויה בדומה לו לשבות גם כן מדבור. מיד נכנסו דברי באזניו והודה ולא בוש. והן הן דברי מכילתא מה הוא שבת מדבור אף אתה שבות מדבור.

צעקת עם הארץ ב"חמדת ימים" היא פאראפראזה לשאלת פוחויצר בלשון "וא"ת", ואילו תשובת המחבר לקוחה מן המאמר המובא בשם "ראשית חכמה". מאמר המדרש, המובא ב"ראשית חכמה" בראש הענין, הועבר לסופו כראית המחבר לתשובתו. אין ספק, שכאן שוב לפנינו שיחת בדויה, כדוגמת השיחה עם "רשע ערום" על איסור סתם יינם, שהועתקה מלה במלה מפוחויצר, כפי שביררתי בפרק א' ⁶⁰. מסתבר, שבעל "חמדת ימים" ביקש לגוון קצת את מלאכת ההעתקה היבשה והשתעשע בדמיונו בהמצאת שיחות שלא היו ולא נבראו, וכמובן המציא שיחות כאלו, שיש בהן כדי להגדיל ולהאדיר מפעליו והשפעתו. מכאן שכל השיחות מסוג זה, שמספרן רב ב"חמדת ימים", צריכות בדיקה אם אינן שאולות ממקורות ספרותיים.

דברי חכמים

שם, דף י"ב ע"ב: ומ"ש בש"ע שם בהג"ה בשם תרומת הדשן וז"ל ובני אדם שסיפור שמועות ודברי חידושים עונג הוא להם מותר

חמדת ימים

שם, דף נ"ט ע"ב: ורבים הורו התר לעצמם לומר שסיפור שמועות ודברי חידושים הוא ענג להם ומותר לספרם כמו בחול. ואיני משכיל

60. עיין "תרביץ" כ"ד (תשט"ו), עמ' 452, ועיין גם לעיל עמ' 71, 72.

דברי חכמים

לספרם כמו בחול... כבר השיג עליו בס' של"ה וז"ל... לאו משנת חסידים היא, כי מבואר בס' הזוהר שהמדבר שיחת חולין בשבת ה"ל מחלל שבת עכ"ל. וגם דעתינו אינו נוחה מדברי הג"ה זו לפי הראיות שכתבנו.

חמדת ימים

הוראה זו שיהא ענג שב' אמור בחלל קדושתו כי המדבר שיחת חולין בשב' הו"ל מחלל קדש ה'.

רמ"א ו"תרומת הדשן", שהורו היתר לאחרים, מובאים כ"רבים הורו התר לעצמם", ואילו השגת השל"ה ופוחוויצר נעשתה השגתו האישית של בעל "חמדת ימים". סירוס כזה, הבאת דבריהם של פוסקים ידועים כמנהגם של הדיוטות, אף הוא מן הסממנים הספרותיים הממולחים המצויים ב"חמדת ימים", ולפעמים הוא משתמש אפילו בלשון חריפה יותר, כפי שיתברר בדיון על מקורות אחרים.

דברי חכמים

שם, דף י"ג ע"א: ונשתררב מזה מנהג גרוע, אשר ביום השבת הולכים כתות כתות לשאול בשלום אוהביהם וקרוביהם, אשר בודאי באים לידי שיחת חולין מה שאינו מן הצורך לו. גם שאלת שלום בעצמו אמרו בירושלמי בדוחק התירו שאלת שלום בשבת, וא"כ מה לו ולצרה הזאת להעמיד עצמו בזדון נפשו בדוחק הזה.

חמדת ימים

שם, דף נ"ט ע"ב: ואולם עתה בדורינו זה נשתררב מזה מנהג רע ומר, כי ביום השבת הולכים כתות כתות לדרוש בשלום אוהביהם וקרוביהם, וממנה פנה וממנה יתד לערוך שיחתם ביותר שעה או שתיים ולא יזכרו ולא יעלו על לב מוראת קדושת שבת כאילו לא היה. ולו חכמו ישכילו, שאף שאלת שלום עצמו אמרו בירושלמי בדוחק התירו שאלת שלום בשב', וכל שכן העורכי שיחת' בלי שעור ומדה בבואם לדרוש את שלום רייעיהם אוהביהם, כי איסור שבת ודאי רביע עליהו.

המנהג המתואר במאמר זה הוא מנהגם של יהודי אירופה המזרחית במאה הי"ז, ואיני בטוח שהיה נהוג גם במקומו ובזמנו של בעל "חמדת ימים", אעפ"י שהוסיף "עתה בדורינו זה". עכ"פ תיאור המנהג בוודאי לקוח מ"דברי חכמים", ורק קצת קישוטים מליציים נוספו עליו.

בתוך המאמר כותב בעל "חמדת ימים"⁶¹: "ואני כבר דרשתי כל עון חומר הדברים האלה ופי אמלא תוכחות בקהל עדתי עד מקום שידי מגעת". יתכן שגם דרשתו זו נתקיימה בדמיונו בלבד, אבל אם באמת הוכיח בדברים אלה את קהל עדתו, הרי מילא פיו תוכחות עד מקום שידו של פוחוויצר מגעת.

לפרשה זו יש לצרף שלושה מאמרים קצרים על שיחה בבית הכנסת. אמנם המאמר השלישי מובא ב"חמדת ימים" בקשר ליום הכיפורים, אבל בהסתמכות על פרקי שבת. במאמר

61. ח"א, פ"ה, דף נ"ט ע"ב.

הראשון⁶² מובאים שני מאמרי זוהר בצירוף ביאורים. הלקוחים מ"דברי חכמים"⁶³. גם המאמר השני⁶⁴ והשלישי⁶⁵ מורכבים מקטעים, שמקורם באותם המקומות בספרו של פוחוויצר⁶⁶. במאמר השני מובאים כמה דברים, שלא מצאתי אותם ב"דברי חכמים", ובהם לשונות אישיים: "וכיון שהוא יום א' בלבד יתאמצו בכל עוז לעקור המנהג הרע הזה מקהלת, וכשיש חתונה או מילה בכנסת ישתדלו בכל דבריהם לערוך אותם לפני כניסתם בבב"כ לפני התפלה, ואם יצטרכו איזה דבר בתוך הכנסת יחייבו אותם לצאת החוצה, וכן הנהגתי בתוך קהל עדתי, והודאות לאל יתברך כי שמעו לי וייחלו ועלימו תטוף מילתי". אך לא מן הנמנע הוא, שגם דברים אלה יתגלו עוד באיזה מקור ספרותי.

סמוך למאמר הגדול על שיחת חולין בשבת נטצא ב"חמדת ימים"⁶⁷ מאמר קצר על חומרתה של שמירת שבת, שרובו מועתק מלה במלה משער התשובה שב"דברי חכמים"⁶⁸. ענינו של מאמר זה מבואר בקיצור גם בשער השבת בשני מקומות⁶⁹, ושם רומז פוחוויצר לדבריו בשער התשובה.

הסעיף האחרון בפרשת שבת הוא העתקתו של פרק שלם מ"דברי חכמים"⁷⁰ על עוון חילול שבת. רוב הפרק מובא ב"חמדת ימים"⁷¹ כסדרו, רק קטע אחד הועבר ממקומו, בהשמטות ובתוספות. השמטה ארוכה על תיקוני תשובה למחללי שבת⁷² מובאת ב"חמדת ימים" במקום אחר⁷³. בתוך המאמר נמצאים שינויים וסירוסים מכוונים לצרכי סיפור בדוי על פעולת המחבר בערי אשכנז, וכבר ציינתי אותם בקצרה בפרק א'⁷⁴ ואשוב לדון בהם ביתר אריכות במאמר אחר.

ת ש ו ב ה

גם משער התשובה שב"דברי חכמים" ליקט בעל "חמדת ימים" הרבה. אציין מאמרים

62. שם, פ"ו, דף מ"ז ע"ג ("ואמרו בפ' תרומה — בצורך בי כנישתא כמו שנתבאר").
63. ח"א, דעת חכמה, שער השבת, פ"ה, דף ו' ע"ד, ח' ע"א. המאמר הראשון מן הזוהר מובא שם, ח"ב, סולת בלולה, דף כ"ט ע"א.
64. חמדת ימים, שם, פ"א, דף ע"ב ע"א ("ובזוהר פ' ויקהל — והקולר תלוי בצוארם").
65. שם, ח"ד, יוה"כ, פ"ד, דף ע"ג ע"ד—ע"ד ע"א ("ולא ישיח שיחת חולין — אפי' בצורך בי כנישתא").
66. במאמר השני מובא גם קטע, שמקורו סולת בלולה, דף כ"ט ע"ד.
67. ח"א, שבת, פ"ה, דף נ"ט ע"ד ("וכל עוד שלא ישמח — הוא שמירת שבת כהלכתו").
68. ח"א, דעת חכמה, שער התשובה, פ"ו, דף י"ט ע"א.
69. שם, שער השבת, דף ו' ע"ב, ח' ע"ב. 70. שם, פ"ד, דף י"ד ע"ג—ט"ו ע"א.
71. ח"א, שבת, פ"ו, דף צ"ג ע"ב—צ"ד ע"א ("כי על כל אלה חל החיוב — להרים מכשול מדרך העם").
72. דברי חכמים, שם, דף י"ד ע"ד—ט"ו ע"א.
73. ח"א, שם, דף צ"ז ע"ג—ע"ד. 74. עיין "תיביץ" כ"ד (תשט"ו), עמ' 446.

אחדים על תיקוני תשובה, ובמדור מיוחד אביא מאמר גדול על חטאים שבין אדם לחברו, שאף הוא לקוח משער התשובה. אין ספק, שמפוזרים עוד קטעים רבים ב"חמדת ימים", השאובים ממקור זה.

בסוף הדיון על עניני שבת הבאתי מאמר על חומרתה של שמירת שבת, המועתק משער התשובה של פתחוצר. באותו מאמר מציין המחבר: "כמו שנבאר בפרק שבת תשובה". אכן בפרק על שבת תשובה⁷⁵ העתיק שוב אותו קטע, בתוספת שני קטעים אחרים מאותו פרק⁷⁶. שלושת הקטעים מובאים בחילופי סדר, בהבאת הקטע שבסוף הפרק בתחילת הפסקה.

במאמר אחר⁷⁷ על תעניות וסיגופים מחוברים שלושה קטעים, המלוקטים משלושה פרקים ב"דברי חכמים"⁷⁸. בקטע הראשון ("וכי על כל אלה — ושוב יקיי דרכי התשובה אחר יוח"כ") נאמר ב"דברי חכמים": "בלי שום קיום דרכי תשובה שיתבארו לפנינו", ובמקום ציון זה כתוב ב"חמדת ימים": "בלי שום קיום דרכי התשובה המבוארים בספרי הקדמוני ז"ל". בקטע השני ("ואולם מי שהו' ת"ח — ושב ורפא לו") מובאים מאמרי "תוצאות חיים" ו"חסד לאברהם" בציונים סתמיים: "כמו שכתבו הקדמונים", "ואמרו המקובלים ז"ל". וכן בקטע השלישי ("וכתב רבינו יונה ע"ה — או יקבל עליו לקיים דרכי התשובה") נסתמו מאמרי "ראשית חכמה" בלשון "ובכמה מקומות ביארו", "על כן הזהירו הרבה".

מאמר סמוך, אף הוא בעניני תעניות וסיגופים, הוא אחת ההעתקות המענינות ביותר ב"חמדת ימים". אביא את המאמרים המקבילים כלשונם, חלקם בשלימות וחלקם בקיצור.

חמדת ימים

ח"ד, עשי"ת, פ"א, דף מ"ח ע"א—ע"ב: וכבר נשאלה שאלה זו לפני חכמים על כמה אנשים אשר נגע אלהים בלב' ונתחרטו על עונות' חטאת נעוריהם ורצו לנהוג סדר הסיגופים והתעניות כמ"ש הרוקח והארי' זלה"ה. ומענה בפייה לאמר שאם ירצו לקיים כפי אשר מסודר לאותם החטאים ע"כ פעם ופעם לא יתכן אחר שרבו פשעיה' לאין מספר בכמ' מיני פשעי' שנו וישנו שלשו וישלשו, והסכימו לאמר כי אף אם חטאו חטא א' אפי'

דברי חכמים

ח"א דעת חכמה, שער התשובה, פי"ב, דף כ"ג ע"ג—ע"ד: וגדולה מזו נראה להקל עוד לבעלי תשובה והוא שאם חטא באבר א' כמה עבירות... צריך לקיים סיגופים ותעניות לכל חטא שבכל אבר ג"פ, דהיינו בהחמור שבאותו אבר. וכן הוריתי למעשה לכמה אנשים אשר יראת ה' נגע בלבם ונתחרטו על עונם חטאת נעוריהם ורצו לנהוג סדר הסיגופים ותעניות כמ"ש הרוקח וכתבי הארי'. ומענה בפייה שאם ירצו לקיים כפי אשר מסודר לאותם החטאים

75. חמדת ימים, ח"ד, עשי"ת, פ"ו, דף ס' ע"ג—ע"ד ("ודע עוד כי עיקר גדול — ראשון ועיקר לתשובה כמדובר").

76. דברי חכמים, ח"א, דעת חכמה, שער התשובה, פ"ו, דף י"ט ע"א, ע"ג.

77. חמדת ימים, שם, דף מ"ז ע"א—ע"ד ("כי על כל אלה — יקבל עליו לקיים דרכי התשובה").

78. שער התשובה, פ"ג, דף ט"ז ע"ג: פ"י, דף כ"ב ע"א—ע"ב; פ"ט, דף כ"א ע"ד—כ"ב ע"א.

דברי חכמים

על כל פעם ופעם זה אי אפשר כי רבו פשעיו לאין מספר בכמה מיני חטאים שונים ומשונים. ולמען שמו הגדול ושלא לנעול דלת בפני בעלי תשובה נזקקתי לדבריהם להורות להם הדרך ילכו בה לפי עניות דעתי, והוא כמ"ש שאין צריך לסיגופים יותר מג' פעמים לכל חטא. והסכימו לדברי המאורות הגדולים חכמי וגאוני אב"ד ור"י דראשי קהילות קדושות ליטא יצו ושאר גדולי הרבנים חכמי ישראל.

חמדת ימים

מאה פעמים אין צריך לקיים הסיגופים והתעניות הפסידים לאותו חטא יותר משלשה פעמים. והוכיחו דברים מכמה מאמרי הזוהר, כמבואר בספרי האחרונים ז"ל. וגדולה מזו הקלו לבעלי תשובה שאם חט' באבר א' כמה עבירות... צריך לקיים סיגופים ותעניות לכל חטא שבכל אבר ג' פעמים, דהיינו בהחמור שבאותו אבר. וכן הורו למעשהו לכמה מבעלי תשובה ספני תקנ' השביר, אף כי רבי החזקוני להחמיר ולא נראו דבריו.

הוראתו של פוחיוצר הלכה למעשה בהסכמתם של חכמי ליטא ופרנסיה מובאת ב"חמדת ימים" כהוראתם של חכמים סתם, שנשאלה שאלה לפניהם. דברי "חמדת ימים": "והוכיחו דברים מכמה מאמרי הזוהר, כמבואר בספרי האחרונים ז"ל", מוסבים על דברי פוחיוצר בתחילת הפרק, כלומר "דברי חכמים" הוא "ספרי האחרונים ז"ל". סיום המאמר ב"חמדת ימים": "אף כי רבו החולקים להתמיר ולא נראו דבריהם", שלפיו היתה מחלוקת בין החכמים שדנו בשאלה, הוא סילופם של דברי פוחיוצר. בהמשך הוא מביא את דברי השל"ה הנוטה להתמיר ומביע התנגדות לדעתו, אבל חכמי דורו קיבלו את הוראתו בהסכמה גמורה. על אף הסילוף וההעלמות שקבעתי מצטיינת העתקה זו בנאמנות למקור במידה שאינה מצויה בשאר ההעתיקות מ"דברי חכמים". לפי שיטתו של בעל "חמדת ימים" היה מובן יותר אילו היה מיחס מעשה כזה לעצמו או למורו. מסתבר, שהפומביות של הסכמת חכמים ופרנסים הרתיעה אותו שמה ידוע הדבר ברבים וייתפס בבדאותו. לפיכך בחר בדרך הנוחה של העלמה סתמית.

כנקודה אחרונה בפרשה זו יש לציין, שמאמר "חמדת ימים"⁷⁹ על תיקון פגם הברית מלא לשונות מ"דברי חכמים"⁸⁰. מכיון שבעל "חמדת ימים" עצמו כותב⁸¹, שדבריו במאמר זה מלוקטים מכמה ספרים, אין כאן צורך להאריך.

תוכחה סוציאלית

בתוך שער התשובה שילב פוחיוצר דיון רחב על עבירות שבין אדם לחברו⁸², וביחוד אונאה וגזל וגניבה וריבית, שאין תשובה ויום הכיפורים מכפרים עליהם עד שלא תוקן המעוות. בעל "חמדת ימים" הלך בעקבותיו והכניס תוכחה סוציאלית ארוכה בפרקי

79. ח"ב, שובבים, פ"ב, דף ק"ו ע"ב—ק"ז ע"א ("ואמרו חכמים ונשמרת — לכבוד התורה והתפלה").

80. ח"א, דעת חכמה, שער התשובה, פ"ח, דף ל' ע"א—ע"ג; פכ"א, דף ל"ב ע"ג.

81. ח"ב, שם, דף ק"ז ע"ב, ק"ח ע"ב.

82. דברי חכמים, שם, שער התשובה, פט"ו—פט"ז, דף כ"ו ע"ב—כ"ח ע"ב.

התשובה⁸³, שכמחציתה היא העתקה מ"דברי חכמים" וכמחציתה תוספות ומילואים. ההעתיקה היא כרגיל בשינויים ובהשמטות. רוב הדברים מובאים כסדרם, אלא שהתוספות מפסיקות ביניהם. אותם חלקים, שצווחו צר דן בהם בענינים מיוחדים להווי של יהודי אירופה המזרחית, הושמטו ב"חמדת ימים", אבל על אף זהירותו של המחבר נשתרבו קצת דברים מסוג זה לתוך ספרו, כפי שיתברר. אביא שלושה קטעים, שיש בהם כדי ללמד דבר נוסף על עצם עובדת ההעתיקה, שאינה צריכה הוכחה כלל.

דברי חכמים

ח"א דעת חכמה, שער התשובה, פט"ו, דף כ"ו ע"ב: והבעל תשובה צריך לשוב מכל אלה [עבירות שבין אדם לחברו], על כן נבאר חומר איסור חטאי' שבין אדם לחברו, כדי שידע בעל תשובה חומר איסורו ויזהר מאז והלאה לבל ישלם בו, ועל מה שחטא לעבר יחזיר לו ויפייסנו. ותחלה נבאר דין אונאה, וד"ש ע"ח מ"ט רכ"ז...

חמדת ימים

ח"ד, עשי"ת, פ"ג, דף נ"ב ע"ד: והבעל תשובה צריך לשוב מכל אלה, ולפי כי הן רבים עתה עם הארץ אשר לא ידעו להזהר ורובם באונאה ובגזל ולא נתנו אל לבם לגדול איסורן ועונש' ונעש' להם כהיתר וע"כ נעלו שערי תשובה בפניה, ע"כ אספתי בעומרים בקיצור מה שבא בספרים בדיניהן ועונשן. והנה דין אונאה מבואר בטור חז"מ סימן רכ"ז...

שינויי הלשון ב"חמדת ימים" מכוונים ליחס לעצמו את איסוף המאמרים וביאורם ולהעלים את העובדה, שלקח מן המוכן ב"דברי חכמים" בצירוף חידושיו של פוחיוצר.

דברי חכמים

שם, פט"ו, דף כ"ו ע"ד: וביותר צריך להזהר על זה בקהילות, שנוהגים שקודם שהשמאים מעריכים נשבעים תחלה שיעריכו לפי האמת והתיקונים, אז אם יחניפו לאחד ויכבידו על האחר יהיו עוברים גם על השבועה וה"ל תרתי לריעותא.

חמדת ימים

שם, דף נ"ד ע"א: וביותר צריך להזהר על זה בקהילות, שנוהגים שקודם שהשמאים מעריכים נשבעים תחילה שיעריכו לפי האמת, דאז אם יחניפו לאחד ויכבידו על האחר יהיו עוברים גם על השבועה והו תרתי לריעותא.

הפיסקה הועתקה מלה במלה, ובכך הוכנס ל"חמדת ימים" נוהג שבקהילות ליטא, שבוודאי לא היה נוהג בסביבתו של המחבר.

דברי חכמים

שם, פט"ו, דף כ"ח ע"ב: והנה בתשובות מהרם מטרנאני וכן בספר הזכרונות קוראים תגר על כל ההיתרים האלה ע"ש מ"ש באריכות. כי על דברים כאלה אמר החכם התלכנה רגליי

חמדת ימים

שם, דף נ"ד ע"ד—נ"ה ע"א: ויתר דברים בזה כבר מבוארים בפוסקים בארוכה. ובכל ההיתרי' ההם קורא אני עליה' היהלך איש על הגחלי' ובגדיו לא תשרפנה ורגליו לא תכוונה.

83. חמדת ימים, ח"ד, עשי"ת, פ"ג, דף נ"ב ע"ד—נ"ה ע"א ("ואחז"ל כי הורנו לדעת — כנוכר בחוה"מ סימן שנ"ו").

כי על כן ראוי ונכון בל ידים איש את ז'
ורגלו להת' בעצמו בנפשו לעסוק בשטר עיס-
קא או הלוא' כי אם על ידי חכם ומורה צדק,
והם יורו לי הדרך ויסדרו לו הדבר כדת וכשו-
רה ולא יעביר על דת.

על הגחלים ולא תכוונה. אשר עכ"פ ראוי ונכון
הוא שיתנהגו בכל הקהילות כמ"ש בתקנות
הנזכרים וז"ל ואל ידים איש את ידו ורגלו
להתיר בנפשו לעסוק בעיסקא או הלואה כי אם
ע"י חכם ומורה שבעירו או הממונה מפי הרא-
שים על זה, והם יורו לו הדרך לפי הענין
וצורך השעה.

וזהו הקבלה מענינת מכמה בחינות. בעל "חמדת ימים" מחק את שמות הספרים הנזכרים
ב"דברי חכמים", אבל לא נדר הנאה מהם. אדרבה, כמנהגו בציונים שבמקורותיו הלך
ועיין בהם והעתיק מס' הזכרונות מאמר גדול וקנה אותו לעצמו בלשונות אישיים מזוייפים⁸⁴.
אותו מאמר, המדבר בגנותם של היתרים בעניני רבית, מובא ב"חמדת ימים" לפני הפסקה
המועתקת אצלי, ואילו ב"דברי חכמים" מובאות קודם תקנות חכמי פולין משנת שס"ז,
הקובעות דרכי ההיתרים. מכאן השינוי העניני, שב"חמדת ימים" מובאים הפוסקים כמסיי-
עים לאמור, וב"דברי חכמים" הם נזכרים כקוראים תגר. הסיום ב"דברי חכמים" הוא
לשונן של תקנות חכמי פולין⁸⁵, כפי שפוחוויצר מציין במפורש, אבל ב"חמדת ימים"
הושמט הציון, וכך נהפכה תקנת חכמי פולין, בצירוף הקדמתו של פוחוויצר, לקנינו הפרטי
של בעל "חמדת ימים".

דרכי תוכחה

אחד הנושאים החביבים ביותר על בעל "חמדת ימים" הוא תוכחה והדרכה לדרשנים
מוכיחים. תוכחות מסוג זה חוזרות ונשנות בכל חלק, והמחבר משמיע בהן הטפתו בפאתוס
חוצב להבות כדברים היוצאים ממעמקי לבו הדואב על ההזנחות והדרכים הנלוזות של
הדורשים בעם. והנה מתברר, שגם בשטח זה חרש בעגלתו של פוחוויצר, בסיועם של חכמי
מוסר אחרים. המאמר העיקרי על דרכי התוכחה⁸⁶ הוא קיצור מעובד משלושה פרקים גדולים
ב"דברי חכמים"⁸⁷, בקצת תוספות, שבוודאי גם הן לקוחות בעיקרן ממקורות ספרותיים^{87a}.

84. חמדת ימים, שם, דף נ"ד-ע"ד ("וזה דרכם כסל למו — ובוה אין ריוח רבית כלל"). המאמר
מלוקט בנוסח מעובד מס' הזכרונות (מונקאטש, תרס"ה). זכרון ז', פ"א, דף ל"ב ע"ב-ל"ג ע"א.
ל"ה ע"ב. ודוק לשונות "ראיתי" שב"חמדת ימים" בהשוואה למקור.
85. עיין י. היילפרין: פנקס ועד ארבע ארצות (ירושלים. תש"ה), עמ' 22-23.
86. חמדת ימים, ח"א, שבת, פט"ו, דף צ"א ע"ב-צ"ג ע"א ("וכבר ביארו בוהר פרשת תרומה —
ראיות של תורה ע"כ").

87. ח"א, דעת חכמה, שער העבודה, פ"ח-פ"י, דף מ"ו ע"א-מ"ח ע"ג.

87a. תוספת אחת (דף צ"ב ע"ד: "כמ"ש הקדמונים ע"ה — כי אם דבר שפתים ולבו בל עמו")
לקוחה מס' הישר המיוחס לרבינו תם, שער י"ג.

במקומות אחרים ב"חמדת ימים" מובלעים לשונות קצרים מאותם פרקים, ורוב התוכחות בנושא זה הן בבחינת ואריאציות על רעיונותיו של פוחוויצר.⁸⁸

עיבודם של פרקי "דברי חכמים" נעשה כרגיל בתחבולות מופלאות של העלמות וסירוסים, שכבר עמדתי עליהן כמה פעמים ואין צורך לחזור ולפרט, ובמיטב הכשרון להפריד ולחבר את הנפרדים ולשוות צורה חדשה למקור הישן. ההתחלה, כמובן, אינה מן ההתחלה אלא מן האמצע, משער העבודה פרק ט', ואף כאן לא מן הפסקה הראשונה אלא מן הפסקה השנייה, ומיד אחריה באה תוספת שלא מאתו מקור, כדי לשים רווח בין הדבקים ולהפסיק בין התחלת ההעתקה מפוחוויצר לבין המשכה. אחר-כך חורז המלקט בדברי מקורו מקטע לקטע לסירוגין ומוציא צימוקים משלושת הפרקים, עד שבסוף הוא מגיע להתחלה, לראשיתו של פרק ח'.

לאחר הבהרתה של שיטת ההעתקה בפרשה זו נוכל לעבור להצגתן ולבירורן של כמה הקבלות חשובות. ההקבלות מובאות כסדרן ב"דברי חכמים", ומראי המקומות ידגימו את חילופי הסדר ב"חמדת ימים".

חמדת ימים

ח"א, שבת, פט"ו, דף צ"ג ע"א: ויסוד גדול לבא אל השלימו' בקיום התורה והמצוה ומעשה התשובה הוא לשמוע דברי תוכחו' מוסר מהדורשים ומוכיחים...

דברי חכמים

ח"א דעת חכמה, שער העבודה, פ"ח, דף מ"ו ע"א: בהיות כי יסוד גדול לבא אל השלימות בקיום תורה ומצות ומעשה התשובה הוא לשמוע דברי תוכחה ומוסר מהדורשים ומוכיחים...

וזהי הפתיחה ב"דברי חכמים" והסיום ב"חמדת ימים". בהמשך מובאים בשני הספרים מאמרים ממדרשים, מאלשיך ומשל"ה, אלא שבדברי אלשיך ושל"ה נמחקו ב"חמדת ימים" ציוני המקורות.

חמדת ימים

שם, דף צ"ב ע"ב: ומזה היה מנהג חכמי הקדמונים, שהיו סובבים בעיירות פעם אחת בשנה ללמד ולתקן אליהם כל הנהגות דת תורתנו הקדושה...

דברי חכמים

שם, פ"ח, דף מ"ו ע"ג: ואפשר שזהו מנהג הקדמונים, שגדולי הרבנים היו נוסעים על היישובים ועיירות הסרים למשמעתם פעם אחת בשנה או בשתיים ללמד היחידים דינים והנהגות דת תורתנו הקדושה...

פוחוויצר מדבר על תופעה מציאותית בליטא ובפולין, מה שאין כן בארצות המזרח, שבעל "חמדת ימים" חי בהן. מכיון שמלת "ישובים" לא היתה נהירה לו או מכיון שחשש שקוראיו לא יבינו משמעותה השמיט אותה, וכן שינה ל"סובבים" את הביטוי "נועים על",

88. עיין מ. בניהו, מרביץ תורה (ירושלים, תשי"ג), עמ' מ"ג-מ"ו. רוב הדברים המובאים שם מ"חמדת ימים" כדוגמאות לדרכי הדרשנות בארצות המזרח ולהשקפתו של בעל "חמדת ימים" מועתקים מ"דברי חכמים".

שהוא תרגום מידיש. אף מלת "היחידים", שבה עיקר הענין במקור, דהיינו הדרכה לבודדים המנותקים מחיי ציבור, הושמטה ב"חמדת ימים".

דברי חכמים

שם, פ"ה, דף מ"ו ע"ג: וביותר בדורות האלה אשר נפשינו יבשה אין כל וידל ישראל מאד. הולכים ודלים בעלבון ושפלות, וכמה צרות צרורות עברו על ראשינו, הרב רעב שבי דבר, אשר החיוב ביותר על חכמי דור לדרוש ולחקור על מה עשה ה' ככה לעם סגולתו אשר בחר לנחלה לו, איך הם הולכים מדחי אל דחי היו הלך וחסור מיום ליום... ובדורינו לא היינו צריכין לחפש בחורין וסדקין במקום שעיינו רואות אבני המכשולים, והמה ידועים ברבת בני עמינו למשכילים הנאנחים והנאנקים על כל התועבות האלה... ואף אם הכלל לא יקבלו שמא המיעוט יקבלו ממנו, ואף אם יהיה איש א' שיקבל ממנו המוסר דבר גדול עשה ופעל, ועליו נאמר אם תוציא יקר מזולל כפי יהיה.

חמדת ימים

שם, דף צ"ב ע"ב: והן עתה בדורות אלה אשר נפשינו יבשה וידל ישראל מאד, ואין לך יום שאין קללתו מרובה מחברו בדבר ובמחור לאים רעים וברעב, מדוע לא נחמול על ע' ה' לדרוש ולחקור גדולי הדור על מה עשה ה' ככה לעם סגולתו. ולא היינו צריכים לחפש בחורין ובסדקין למצוא האשמות, שעיינו ר' אות גדול האשמות אשם גזיל' אשם מעילות אשר לרבת בני עמנו והמה ידועים [צ"ל ידועים] למשכילים הנאנחים והנאנקים על כל התועבות האלה. שם, דף צ"ב ע"ד: ואף אם הכלל לא יקבלו שמא המיעוט יקבלו ממנו, ואף אם יהיה איש אחד שיקבל ממנו המוסר דבר גדול פעל ועשה, ועליו נאמר אם תוציא יקר מזולל כפי תהיה.

דברי פוחוויצר הם זעקתו של חכם, שראה במו עיניו את הפורענויות שניתכו על יהודי ליטא ופולין במאה הי"ז, חש בנפשו את העלבונות וההשפלות ודאב על הירידה והעזובה המוסרית והדתית, שהשתררה בקהילות ישראל, ואף בגופו התנסה בצרורות הדור, שבשנת ת"כ ניצל בנס מעיר הריגה⁸⁹. בידיו של בעל "חמדת ימים" נעשו דברי הרתת של המוכיח מפינסק, שנבעו מעמקי חוויותיו, להטפת מוסר שגרתית, והדברים המועתקים על "דורות אלה" ו"עינינו רואות" ו"המה ידועים" נתלשו אצלו מקרקע המציאות הריאלית. מסיבה זו קיצר את תיאורי הפורענויות, השמיט עלבון וחרב ושבי, כתב "אשם גזיל' אשם מעילות" במקום "אבני מכשולים" סתם, שפוחוויצר רמז בהן לפגמים ידועים באמת למשכילי דורו באירופה המזרחית. במקום התיאורים הריאליים הוסיף בעל "חמדת ימים" תוספת ספרותית מליצית⁹⁰, שכנראה אינה קשורה בשום מאורע שהתרחש לעיניו או בסביבתו: "ומדוע נהיה כאישי נדהמים ונכבוס פנינו בקרקע, מדוע מעללי החטאים ההם בנפשותם לספות חרון אף ה' על צעירי הצאן ילדים אשר אין בהם כל מום וטובי מראה, ובחורי ישראל הכריע במגיפה לפני ה', והנה דמעת העשוקים ואין להם מנחם, אויה לי מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה לילה ויומם על שבר בת עמי".

89. עיין הקדמות פוחוויצר ל"קנה חכמה" ו"כבוד חכמים".

90. חמדת ימים, ח"א, שבת, פט"ו, דף צ"ב ע"ב.

דברי חכמים

שם, פ"י, דף מ"ח ע"א—ע"ב: ועפ"י נתייחד המנהג בכמה קהילות קדושות, שמחזיר קים דרשנים לכל שבת בבתי כנסיות או בבתי מדרשות, ולפעמים גדולי הרבנים חכמי הדור דורשים בעצמם בכמה פרקים בשנה. אמנם צריך הדורש להתנהג כתיקון משה ללמד ולהורות וכו' ולא להעמיד עיקר הדרוש מפשטים וחדושי תורה. וכן פ' המפרשים במ"ש במשנה ולא המדרש הוא העיקר, שר"ל שאל יעשה האדם עיקר בדרשותיו מחידושי תורה להראות גדול חכמתו, אלא המעשה, ר"ל שידרוש מה שנוגע למעשה להוכיח את העם שישובו מדרכם הרעה ולתקן להם תיקונים.

חמדת ימים

שם, דף צ"ב ע"א: ויזהר נתפשט המנהג בכל ונפוצו ישראל להקהיל קהל' בבתי כנסיו' ובתי מדרשו' מידי שבת בשבתו ולדרו' גדול הדור ירא אלהים אליהם. אך אמנם צריכים גדולי ישראל הדרשנים להתנהג כתיקון משה רבינו ע"ה ללמד ולהורות את בית ישראל משפטי השבת...

שם, דף צ"ג ע"א: ויזהר שלא להעמיד עיקר הדרוש משפטים [צ"ל מפשטים] וחדושים, כמ"ש במשנה לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה, והכוונה שאל יעשה האיש השלם עיקר בדרשותיו מחידושי תורה אלא בחידושים שנוגעים למעלה [צ"ל למעשה] להוכיח את העם לשוב מדרך פשעם.

פוחוצר מדבר על מנהג מסויים בקצת קהילות למנות מגידים מיוחדים, שכל תפקידם הוא השמעת דרשות. דבריו טושטשו ונקלשו ב"חמדת ימים", משום שתופעה זו לא היתה מצויה בארצות המזרח, ששם הדרשנות נכללה בין שאר תפקידיו של "מרבין תורה"⁹¹. כאמור חזרו ונשנו קטעים מ"דברי חכמים" על דרכי התוכחה במקומות רבים ב"חמדת ימים". על מאמר אחד⁹² כבר עמדתי בפרק א'⁹³ בקשר למאמר מ"זרע ברך". כמו כן ציינתי שם⁹⁴ שני מאמרים אחרים סמוכים זה לזה⁹⁵, בקשר למאמר על פסקי בעלי בתים, שאף הוא לקוח מ"דברי חכמים". עלי להוסיף עוד כאן שני מאמרים סמוכים⁹⁶, שרובם קטעים מ"דברי חכמים" המובאים גם בשאר המאמרים ורק קצת העתקות נוספו בהם. בין שני המאמרים האחרונים נמצאים דברים אישיים מענינים של המחבר המלקט, שמן הראוי להביא אותם כלשונם להכרת מהימנותן של הצהרותיו הפאטיות. הוא כותב⁹⁷: "ואתה הקורא נעים עמיתי בתורה ראוי לך אחי להיות ענין פקחות ואנין קשובות לדברינו אלה לתת לפתאים ערמה, כי ראוי לזרע קדש כולו זרע אמת לקבל האמ' ואפי' שיהיה האומרו חרפת אדם כמוני. אשר בחיי ראשי אלו יצאו הדברים האלו מחיבור רבינו

91. עיין מ. בניהו, מרבין תורה, עמ' מ"א—נ"ד.

92. חמדת ימים, ח"ג, שביעות, פ"א, דף נ' ע"א—ע"ב.

93. עיין "תרביץ" כ"ד (תשט"ו), עמ' 444—455.

94. שם, עמ' 447, הערה 27.

95. חמדת ימים, ח"ב, יום טוב, פ"ד, דף ל"ז ע"ד—ל"ח ע"א, ל"ח ע"ג—ע"ד.

96. שם, ח"ג, ניסן, פ"ג, דף י"א ע"א—ע"ב ("וכבר נתפשט מנהג זה — יתוקן פגם אותן

שבשושיהם"), י"ב ע"ג—ע"ד ("על כן הכי אחי אתה — הנוגע למעשה ולתקן תקוני").

97. שם, שם, דף י"ב ע"ב—ע"ג.

האיי גאון ז"ל, אעפ"י שלא היה מוסיף או גורע אות א' מכל אשר כתבנו היה נחשב בעיני חכמי זמננו כל דבריו כגחלי אש ורעדה אחזתם שם, והיו מרגילים עצמם לעשות רוב דרושה' לכל חפציהם של עדת ישראל להורות להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו. אכן בצאת הדברים מתחת ידי חבורינו לא ישגיחו בהם, כי יבושו ויכלמו כאילו הם צריכים לעצת מוסרינו. ואני יודע שאיני כותב זה כאומר קבלו דעתי, שהן רשאים ולא אני, אבל קנא קנאתי לה' אלהים אמת, כי היה ראוי ליודעי דעת ומביני מדע לקבל האמת אף מן הצאצאים והצפיעו' יהיה מי שיהיה. לא כמו שראיתי בשאלוניקי אחד מן המפורסמים, שכששמע דברי אלה הכיר מעלתם ולא יכול להכחיש, ומכל מקום לא אבה לדרוש על דרך חכמי התלמוד בדינים ומשפטים אשר רבים נכשלים בהם, כי בוש מלעג השנונים והחרפים אשר ילעיגו עליו... והנה כן הזה [צ"ל הוא זה], כי אין התלמידים מכירים כי כל דברינו זה הוא מה שסידר רבינו הקדוש במשנה כי לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה, אבל רואים אותם יוצא מתחת יד חיבורי זה ואנכי איש רש ונקלה ואין מחשיבין אותו, והיה צריך לעזרת ה' בגבורים גם בדורות אחרונים אלו.

אין כאן המקום לעמוד על השאלה מנין ידע, שהדברים שבחיבורו לא יהיו מקובלים, בשעה שעדיין לא הגיעו לקהל הקוראים, ומה משמעותם של התארים "חרפת אדם כמוני", "ואנכי איש רש ונקלה"⁹⁸. אי אפשר להשיב על שאלות אלו עד שלא נדע מי הוא המחבר, שאולי כבר פירשם קודם ספר מוסר או דרוש ולא נתקבל ברצון. אולם ברור, שחצהרה רברבנית זו על מעלת האמת שבהטפתו בשקר יסודה, שאם אמנם לא יצאו הדברים מחיבורו של רב האי גאון, הרי הם כתובים בספרו של המוכיח מפנינסק, והוא שביסס אותם על המשנה בהסתמכותו על מפרשים⁹⁹. איני בטוח, שבעל "חמדת ימים" דרש באמת בשאלוניקי והיה לו שם ויכוח עם "אחד מן המפורסמים", אבל אם נכון הדבר הרי שפוחיזר דיבר מתוך גרונו. עזותו הגיעה עד כדי כך, שמיד אחרי השתפכות הנפש בהתמרמותו, תוך כדי דיבור ממש¹⁰⁰, לא בוש להעתיק קטע מ"דברי חכמים"¹⁰¹, בקצת שינויי לשון.

גדולה מזו: באחת התוכחות למוכיחים זועק בעל "חמדת ימים" על דרשנים מושחתים בנוסח זה¹⁰²: "ומי זה האיש אשר לא יקרע סגור לבבו כשיפשפש במעשיו והוא הפך

98. נעימה דומה ברמזים סתומים נשמעת גם בתלונה אחרת (ח"ב, יום טוב, פ"ד, דף מ"ב ע"א): "אז אמרת ה' באתי במג' ספר כתו' עלי, שיויתי עור על גבור גם כי בוז יבוז לי, כאשר ראיתי אחרי רואי כמה קנאין פוגעים בי".

99. בס' קנה חכמה, דרוש הערבות, דף ט' ע"ד, מובא ביאור המפרשים בשם "מדרש שמואל".

100. חמדת ימים, ח"ג, ניסן, פ"ג, דף י"ב ע"ג ("ואשר פי זה האיש — אברהם יצחק ויעקב עד כאן").

101. ח"א, דעת חכמה, שער העבודה, פ"ח, דף מ"ו ע"ג.

102. חמדת ימים, ח"ד, עשי"ת, פ"ב, דף נ"א ע"ב—ע"ג.

עליו בלהות, כאשר ראיתי כמה חכמים בעיניה' מן הכתות הרמים המדברי' בלשון מדברת גדולות ולכבוד עצמם הם דורשים, וכל אחד ברוח שפתיו יתנשא לאמר אני אמלך, כי יראו כי אני נאה דורש לשנות כל פשט לפשוט צורתו והלבש אותו בגדים אחרים, וזה תכלי' מבוקשם. וגבה לבם עד להשחית, כי לא יאמרו דבר בשם אומרו ומתעטפי' בטלית שאינו שלהן, וכל דבריהם גנובי' הם אתם בשבר אשר הם שוברים מחיבורי' אחרים, מעט כאן ומעט כאן והיה הדרוש שלם". תוכחה זו על גניבה ספרותית בפיו של בעל "חמדת ימים" היא כפתור ופרת. הרי דברים אלה מתארים בדיוק נמרץ את דרך עבודתו, כפי שכבר הראיתי למכביר ועוד אוסיף כהנה וכהנה בהמשך הדיון, ואפילו בסמיכות מקום לתוכחה זו "גבה לבו עד להשחית", שכן חלק גדול מדבריו שם לקוח מחיבורים אחרים, לקט אחר לקט מ"דברי חכמים"¹⁰³, ואף העתיק מאמר חשוב מפחוויצר עצמו¹⁰⁴, אבל שום לשון אינו מובא בשם אומרו, אלא חלק בציונים סתמיים וחלק ללא ציון כלל.

המאמר הגנובי, המובא סמוך לנזיפה החריפה בדרשנים הגנובים מחיבורים אחרים, מעניין גם בתוכנו וגם בצורת ההעתקה. גם מבחינה כרונולוגית נודעת לו חשיבות מיוחדת, משום שהוא לקוח מ"כבוד חכמים", שנדפס בשנת ת"ס. לפיכך אביא אותו ואסיים בו את מערכת ההקבלות.

כבוד חכמים

פי"ב, דף כ"ה ע"ב: הרי מבואר גודל מעלת ותועלת המגיע להמתנהגים לקדש עצמן אן-במותר להן. וכן אמר החכם למען תלך בד' טובים ואורחות צדיקים תשמור. ופ' ר"ע [רב פנינים] דרך טובי' הוא מדת חסידות... העודף על מדות צדקות עכ"ל. וכדמותו וכגלמו נוכל לומר על כמה חטאים ומנהגים שאינם הגונים בדורותינו, שנעשו לרוב העולם כהי' תר... שבכל דור ודור מתרבים הפרצות יותר ממה שקדם לו... וז"ל של"ה כי באריכות

חמדת ימים

ח"ד, עשי"ת, פ"ב, דף נ"ב ע"א: ועל זה ידוע כל הדווים לבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל ולקדש עצמם במותר להם שלא לבא להכשל באיסור, כמו שאמרו הראשונים למען תלך בדרך טובים ואורחות צדיקים תשמור, כי דרך טובים הוא מדת החסידות... העודף על מדות צדיקים. ועל זה נצטונו מן התורה קדושים תהיו פרושים תהיו, ופירש הרמב"ן שהוא לקדש עצמנו במותר לנו. ויש לו לאדם להי' עיניו פקוחו' על כמה חטאי' ומנהגי'

103. שם, שם, דף נ' ע"ד—נ"א ע"א ("אך לא יעלה על לב איש אם חטא — וכדבעי ליה למעבד לא עבד"); חיבורם של שלושה מאמרים, המובאים בשם "ראשית חכמה", "חסד לאברהם" ו"יש גוהלין" בספרו של פחוויצר. עיין דברי חכמים, ח"א, דעת חכמה, שער התשובה, פ"א, דף ט"ו ע"א; פ"ד, דף י"ח ע"א; פ"ב, דף ט"ו ע"א.

104. חמדת ימים, שם, דף נ"ב ע"א ("ועל זה ידוע — כח הטומאה באורות הקדושה"). בכל ההעתקות שמצאתי זהו המאמר היחיד, שאינו ב"דברי חכמים" אלא ב"כבוד חכמים" פ"ב, דף כ"ה ע"ב. גם ב"קנה חכמה" ו"דרך חכמה" לא מצאתי מאמר זה.

כבוד חכמים

הגלות הזה... כה הטומאה באורות הקדושד עכ"ל. ולפי"ז מכ"ש שצריך לגדור היכא דנפרץ גדר הראשונים לבער הקוצים מן כרם ה' צב"א אות המה אורות הקדושה. וראיה לדברינו מאיסור נעילת הסנדל בט' באב, והוא א' מה' דברים האסורים עד הלילה. והנה הד' דברים כל ישראל מחזיקים בו בתוקפם וגבורתם, כי לא מצאו שום היתר בזה, משא"כ נעילת הסנדל התיירו חז"ל ברחוב של גוים... ועי"ז נעשה כהיתר לאחר חצות היום אף בביתם, וגם הרבה לומדי תורה אין נוהרים בזה והרבה דברים כהנה. ועי"ז נצטוונו מן החורה במ"ש קדושים תהיו בתו"כ פרושים תהיו, ופי' הרמב"ן שהוא לקדש עצמינו במותר לנו... ונזכיר קצתם כגון שיחת חולין בבה"כ... ונעשה לרוב עול' היתר ממ"ש מותר לחשוב חשבונות של מצות בבה"כ וכן לדבר בצרכי ציבור שלא בשעת התפלה, ומזה פרצו הדורות ביותר ונהגו ושאנו צרכי ציבור ואף בשעת התפלה אף בשבת. ואם מוחין בידם אומרים בדרך כבושה אנו הולכים, ואין נותנין אל לבם שלסטים שכמותם כבושה, ואינו נחשב זה להם לחטא להתודות ולהתחרט עליו לא ביום הכפורים ולא ביום המיתה. אשר מן הראוי לעשות סייג וגדר, שלא לדבר בבה"כ אף בצרכי הציבור ואף שלא בשעת התפלה.

חמדת ימים

אשר לא טיבים שנתפשו בדורותינו ונעשה לה' כהיתר. ואם מוחין בידם אומרים בדרך כבושה אנו הולכים, ואין נותנים אל לבם שלסטים שכמותם כבושה, על' כי לא עשו סייג וגדר ל'סמרת. כמו שעשו בענין הנעיל' הסנדל ביר"כ, כי מהחמשה עיניים בארבעת' כל ישראל כחוקי' במ בתוקפ' יען כי לא מצאו כום היתר, מה שאין כן בענינ' הסנדל אשר התייר ברחוב של גוים ועל ידי זה נעשה לה' היתר אף בביתם ובמקום רחובות של יאודים, וגם רבים מתופשי התורה גם עליהם עבר כוס התרעלה הזאת. וכן בענין שיחת חולין בבה"כ, שנעשה לרוב העולם היתר ממ"ש מותר לחשוב תשבונות של מצות בבה"כ וכן לדבר בצרכי ציבור שלא בשעת התפלה, ומזה פרצו הדורות ביותר ונהגו לשוח אף מה שאינו צרכי ציבור ואף בשעת התפלה ובשבת. וכאלה רבים אתם, בכל דור ודור מתרבי הפרצות יותר ממה שקדם לו, ואינו נחשב זה להם להס' להתודות ולהתחרט עליו לא בעשרת ימי תשובה ולא ביו' הכפורים ולא ביום המיתה. וכל איש הירא יגדור גדר אף במותר היכא דנפרץ גדר הראשונים' לבער קוצי' מן הכרם ה' צבאות. ויקדש עצמו במותר לו בכל מנהגים כיוצא באלה ולא ילך בדרך כבושה. כי באריכות הגלות הזה... כה הטומאה באורית הקדושה.

בעל "חמדת ימים" נהג גם כאן כדרכו, בילבל את סדר הענינים ומאמר השל"ה הובא אצלו בסוף ללא ציון המקור, אבל כל דבריו מועתקים כמעט מלה במלה ואפילו ללא תוספת כלשהי. רק שינוי עניני אחד הכניס בנוסח המאמר ועליו צריך ליחד את הדיבור. פתחויצר מדבר על "נעילת הסנדל בט' באב", ובעל "חמדת ימים" שינה וכתב "ביוה"כ" והשמיט כל הדברים הקשורים בתשעה באב. ענין זה, שכדוגמתו מצאתי גם בהעתקות ממקורות אחרים, חשוב לשאלת היחס לשבתאות, שעליו אדון במקום אחר. אך החלפת תשעה באב ביום הכיפורים מאפיינת גם את תלישיתם של מאמרי "חמדת ימים" מן המציאות, בניגוד לריאליות המובהקת שבספריו של פתחויצר. המוכיח מפינסק דיבר על תופעה שהיתה לגד עניני, זילזול באיסור נעילת הסנדל בט' באב לאחר חצות

היום, אבל אין הדבר מתקבל על הדעת, שהיה זילזול באיסור זה ביום הכיפורים במאה ה"ו, ובוודאי לא היה זילזול כזה אצל "רבים מתופשי התורה". נמצא, שהשינוי הקל ב"חמדת ימים" מסלף את המציאות¹⁰⁵. גם ספק הוא אם נמצא במקורות היתר לנעילת סנדל ברחוב של גויים ביום הכיפורים.

בהקבלה זו סיימתי את פרשת ההעתקות מכתבי פחוויצר, שברובן טבועות בחותמה של גניבה ספרותית מכוונת ומתוכננת. יתכן שגם התוכחה על גניבה ספרותית, הסמוכה להעתקה זו, גנובה מאיזה מקור סמוי, ויתכן שבנוסף זה היא חידושו של המלקט־הגונב. בכל אופן היא מורה, שידע והכיר חומר העוון שבפלאגיאט, ולכן הבאתה של תוכחה זו בספרו היא מעין העוויה צינית, פסילת אחרים במומו בזדון.

ההעתקות המרובות, שעמדתי עליהן וברירתי את משמעותן, מוכיחות בוודאות, שרבים ממיטב הפרקים המוסריים שב"חמדת ימים" הם פרי רוחו וקנינו של המוכיח מפינסק. אותו מוכיח, שהיה נכבד ומפורסם בזמנו¹⁰⁶, עלה לארץ־ישראל אחרי שנת ת"ס וחי בסוף ימיו בירושלים¹⁰⁷. אם נאמנות עדויותיו של בעל "חמדת ימים" על עצמו, שהיה מחכמי ירושלים, הרי יתכן שהכיר את פחוויצר היכרות אישית. בכל אופן למד את ספריו בעיון מדוקדק וניצל אותם עד קצה הגבול. עיוות הדין של הגורל הוא, ש"דברי חכמים" ומחברו נשכחו במשך הזמן ולא נתפשטה תורתם ברבים אלא בבגדי הכלאיים, שהלביש אותה בעל "חמדת ימים" האנונימי. מן הראוי הוא, שהמעוות יתוקן וכתבי המוכיח מפינסק יתפסו את המקום המגיע להם, הן כיצירות חשובות בספרות המוסר הקבלית והן כתעודות נאמנות ועשירות לאמונת ודעות ולאורח חיים של יהדות ליטא ופולין במאה השבע־עשרה.

105. אמנם גם במקום אחר (ח"ד, יח"כ, פ"א, דף ס"ו ע"א) נמצאת תוכחה על אותה עבירה, אבל אפילו אם נניח ששם מתוארת תופעה מציאותית, הרי התוכחה ההיא מכוונת כלפי "רבים עם הארץ" ברחובות של גויים.

106. עיין דברי ר' משה האגוזי בשבחו בס' משנת חכמים (וואנזבק, תצ"ג), מעלת התלמוד, סי' כ"ט.

107. עיין ח. נ. דמביצר, כלילת יופי (קראקא, תרמ"ח—תרנ"ג), ח"א, דף מ"ט ע"ב—נ' ע"ב; ח"ב,

דף קכ"ב ע"א—ע"ב.